

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів у СРСР
(кінець 1970-х – 1980-ті рр.)»

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньої програми:

«Історія та археологія»

Щербіна Віра Андріївна

Науковий керівник Шліхта Н.В.,

PhD, кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Носенко-Штейн О.Е.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ-2020

Зміст

Вступ	4
Розділ I. Теоретичні засади та історико-правовий контекст дослідження	7
1.1 Теоретичні засади дослідження інвалідності	7
1.2 Офіційна політика соціального забезпечення наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр.....	12
1.3 Правовий та правозахисний контекст появи ІГЗП	20
Розділ II. Витоки, внутрішня структура та напрямки діяльності ІГЗП	26
2.1. Розвиток організаційного руху людей з інвалідністю в СРСР: від кооперативів до ІГЗП.....	26
2.2 Соціально-економічні проблеми людей з інвалідністю: бачення ІГЗП...	33
2.3 Інші питання, порушені ІГЗП	45
Розділ III. Зовнішній контекст діяльності ІГЗП	52
3.1 Зв'язки ІГЗП з міжнародною громадськістю	52
3.2 Реакція радянської влади на діяльність ІГЗП	58
Висновки	67
Список використаних джерел та літератури	69
Додатки	77

Список умовних скорочень

ІГЗП – Ініціативна група захисту прав інвалідів

ЛТЕК – лікарняно-трудова експертна комісія

МГГ – Московська Гельсинська Група

Вступ

Підписання Заключного Гельсинського Акту радянським керівництвом у 1975 р. дало поштовх до розвитку правозахисного руху у СРСР. Упродовж 1970-х р. створювались та існували різноманітні правозахисні організаційні об'єднання, серед яких, у 1978 р. з'явилась Ініціативна група захисту прав інвалідів (далі – ІГЗПІ). Її створили люди з набутою інвалідністю – Юрій Кисельов, Валерій Фефелов та Файзулла Хусаїнов.

Основною метою діяльності ІГЗПІ було створення Всесоюзного товариства інвалідів, а серед напрямків діяльності було: збір та поширення інформації про становище осіб з інвалідністю в СРСР, клопотання перед відповідними радянськими органами щодо покращення соціального забезпечення людей з інвалідністю, звернення до міжнародної громадськості, у випадку відмови у задоволенні клопотань, а також, налагодження контактів з міжнародними організаціями. Члени групи вважали, що тільки люди, які безпосередньо мають інвалідність, можуть змінити становище цієї категорії, а не державні інституції, як-от Міністерство соціального забезпечення¹.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів у контексті правозахисного руху в СРСР.

З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- окреслити теоретичні засади *disability studies*, політику радянської влади щодо соціального забезпечення та правовий контекст 1970-х – 1980-х рр.;
- охарактеризувати витоки організаційних утворень людей з інвалідністю в СРСР, структуру, методи та напрямки діяльності Ініціативної групи захисту прав інвалідів на основі аналізу їх бюлетенів та інших документів;
- проаналізувати взаємозв'язки ІГЗПІ з міжнародною громадськістю та реакцію радянської влади на діяльність Ініціативної групи.

Об'єктом дослідження є правозахисний рух у Радянському Союзі.

¹ Архів історії інкодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 408.

Предметом роботи є діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів, відображена в її інформаційних матеріалах та усноісторичних інтерв'ю.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу джерел і метод критичного аналізу джерел, а також підходи *disability studies*.

Хронологічні рамки нашої роботи охоплюють період 1978-1983 рр. Нижня межа пояснюється заснуванням Ініціативної групи захисту прав інвалідів, а верхня межа визначається фактичним її розпадом.

Історіографія нашого дослідження є недостатньо дослідженою і характеризується побіжними згадками про діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів у монографіях, присвячених правозахисному руху або інвалідності в СРСР. Серед західних дослідників, про діяльність ІГЗП вказували Пол Раймонд, Сара Філіпс, Джошуа Рубенштейн. Серед російських дослідників варто виділити Людмилу Алексеєву, яка досліджувала незалежні суспільні рухи в Радянському Союзі. Також, нами було використано праці, присвячені дослідженню інвалідності Сімі Лінтон, Девіда Джонсона, Гарі Альберхта та Кетрін Сельман. Для розкриття правозахисного аспекту, ми послугувались роботами Томаса Крампа, Джошуа Рубенштейна, Валерія Чалідзе та Людмили Алексеєвої.

Джерелами роботи є архівні матеріали з фондів московського Архіву історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу (Ф.3 Колекція Кроніда Любарського, Ф. 109 Олена Саннікова, Ф.126 Юрій Кисельов), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф.2 Рада Міністрів УРСР) та Галузевого державного архіву СБУ (Ф.16 Секретаріат КДБ).

Іншим джерелом для нашого дослідження стали усноісторичні свідчення двох редакторів ІГЗП – Олени Саннікової та Володимира Рябоконея, а також, вдови Юрія Кисельова – Ірми Філіппової. Усі інтерв'ю було проведено онлайн, Олена Саннікова відповіла у текстовому форматі,

Ірма Філіппова в аудіо-форматі, а з Володимиром Рябоконею відбувся відеодзвінок.

Окрім цього, ми послугувались опублікованими джерелами – офіційними постановами РНК СРСР та іншими нормативними радянськими документами.

Структура нашої роботи зумовлена її метою та поставленими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків. У першому розділі розглядаються теоретичні та контекстуальні засади дослідження. Другий розділ присвячено витокам організаційних об'єднань осіб з інвалідністю, а також, огляду напрямків та методів ведення діяльності ІГЗП на основі неопублікованих джерел. У третьому розділі аналізуються зв'язки Ініціативної групи з міжнародною громадськістю та реакція радянської влади на діяльність групи.

Розділ І. Теоретичні засади та історико-правовий контекст дослідження

1.1 Теоретичні засади дослідження інвалідності

У другій половині ХХ ст. у рамках соціальної історії відбулось відмежування *disability studies* як окремого міждисциплінарного поля для дослідження інвалідності. Поява даних студій спричинена поширенням емансипованих рухів на Заході та критикою дискримінаційних суспільних практик². У 1970-ті р. американська державна політика була спрямована на вирішення різних проблем людей з інвалідністю³. Зокрема, у 1973 р. було розширено Закон про реабілітацію статтею 504, яка встановлювала заборону на дискримінацію осіб з інвалідністю у будь-якій програмі, що фінансувалась державою⁴. Такі законодавчі зміни мали б позитивно вплинути на життя людей з інвалідністю, але владне керівництво відтягнуло процес прийняття цієї статті⁵. Це, у свою чергу, спровокувало появу емансипованого руху осіб з інвалідністю.

Відтак протягом квітня 1977 р. відбулось декілька протестів людей з різною формою інвалідності у Нью-Йорці, Сан-Франциско, Вашингтоні, окрузі Колумбія, які домоглися визнання статті 504⁶. Але на цьому адвокація прав людей з інвалідністю не закінчилась. Свого піку вона досягла 12 березня 1990 р., коли люди з інвалідністю з різних штатів США провели акцію біля будівлі Капітолію⁷. Щоб привернути увагу членів парламенту до необхідності прийняття закону про захист прав людей з інвалідністю (*Americans with Disability act*), усі учасники повзли по сходах до Капітолію⁸.

² Суковатая В. Теория «дизабилити» и конструкции инвалидности в массовой культуре // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №1. – С. 82-83.

³ Albercht G., Seelman K., Bury M. Handbook of Disability Studies. – Thousand Oaks, 2001. – P. 47.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – P. 48.

⁶ Barnartt S., Scotch R. Disability protests: contentious politics 1970-1999. – Washington, 2001. – P. 160.

⁷ Там само. – P. 169.

⁸ Там само. – P. 172-173.

Цим самим люди продемонстрували перешкоди, які заважають їм повноцінно жити, що призвело до прийняття закону.

Паралельно з тим, як формувалася рух за права людей з інвалідністю, *disability studies* почала набувати форми наукової дисципліни у академічному середовищі. У 1986 р. в США виникло Товариство з дослідження інвалідності, члени якого займались просуванням на національному, а згодом і міжнародному рівні, досліджень інвалідності⁹. Для цього, було започатковано випуск журналу «Щоквартальні дослідження інвалідності» (*Disability Studies Quarterly*), у якому науковці різного фаху по сьогодні публікують статті, присвячені інвалідності¹⁰. А вже у 1994 р. у Сиракузькому університеті з'явилась перша програма дослідження інвалідності, що базувалась на соціологічних засадах¹¹.

Загалом, феномен інвалідності не має сталої інтерпретації, оскільки еволюціонує залежно від певного соціокультурного контексту. Ми дотримуємось думки, що інвалідність – це комплексне біопсихосоціальне явище, яке виникає як від функціональних порушень організму (біологічний аспект), так і при взаємодії людини з інвалідністю із суспільством (соціальний та правовий аспект)¹². При описі діяльності людини з інвалідністю ми будемо послуговуватись принципами мови, у якій на першому місці є людина, а не інвалідність (*people first language*)¹³.

Для дослідження проблеми інвалідності існує декілька теоретичних моделей. Найдавнішою прийнято вважати моральну (релігійну) модель, у рамках якої інвалідність трактується як покарання Бога за скоєння якогось

⁹ Mission and History // Society for Disability Studies / Електронний ресурс: <https://disstudies.org/index.php/about-sds/mission-and-history/>, відвідано 01.05.2020.

¹⁰ Там само.

¹¹ Disability Studies at Syracuse University // School of Education Syracuse University / Електронний ресурс: <https://soe.syr.edu/disability-studies/>, відвідано 01.05.2020.

¹² Engel G. The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine // *Science, New Series*. – 1977. – vol. 196. – P. 132.

¹³ Disability Etiquette // United Spinal Association. – 2011 / Електронний ресурс: <https://www.unitedspinal.org/pdf/DisabilityEtiquette.pdf>, відвідано 01.05.2020.

гріха або випробування вірою. Тоді, отримання інвалідності – можливість викупити себе грішного шляхом стійкості та благочестя¹⁴.

Наступною за часом появи можна визначити медичну модель, яка була поширена упродовж XIX-XX ст. і визначала інвалідність як фізичну патологію, що потребує лікування¹⁵. Ця інтерпретація інвалідності виходить від категорії «нормальності», коли людина з інвалідністю уособлює собою певну девіацію. Задля лікування такого «інвалідного дефекту», створювались спеціалізовані інституції (інтернати, центри, школи та інше). На нашу думку, головна обмеженість цієї моделі у тому, що акцент робиться тільки на фізичному стані людини. При цьому, формується негативний образ людини з інвалідністю, яка внаслідок повної залежності від медичного судження лікарів, може втратити власну незалежність, вибір та контроль. Окремим відгалуженням, і водночас доповненням до медичної моделі, можна вважати реабілітаційну модель. Згідно цього бачення, інвалідність – це проблема, яку можна «вирішити» через втручання кваліфікованих фахівців, які застосовують спеціальні програми «відновлення» осіб з інвалідністю відносно «нормально-функціонуючих» людей¹⁶.

Вже у 1990-х рр. у дослідницьких колах відбувається відхід від вивчення інвалідності у межах медичного дискурсу «ненормальності» до дослідження інвалідності у поєднанні з категоріями ідентичності (соціальна нерівність, стать, раса, сексуальність тощо)¹⁷. Таким чином постала соціальна модель, у рамках якої інвалідність ідентифікується як соціальний конструкт, який накладає обмеження на людину через соціальне середовище – інфраструктурні та комунікаційні бар'єри, а не фізичні чи психічні

¹⁴ *Retief M., Letsosa R.* Models of disability: A brief overview // HTS Theologiese Studies. – 2018. – P.2.

¹⁵ *Johnstone D.* An Introduction to Disability Studies. – London, 2001. – P. 18.

¹⁶ Там само. – P. 19.

¹⁷ *Муравьёва М.Г.* Калеки, инвалиды или люди с ограниченными возможностями? Обзор истории инвалидности // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Т. 10. – №2. – С. 153.

чинники¹⁸. Зокрема, одна з перших дослідниць інвалідності, яка зробила фокус на соціальній парадигмі – Сімі Лінтон, у монографії «Стверджуючи Інвалідність» (Claiming disability, 1998) зазначає:

За останні 20 років disability studies з'явилися, аби сфокусувати критику на обмеженості концепцій інвалідності, які домінували до цього. Перш за все, критика включає у себе виклик уявленню про те, що інвалідність – це медична категорія. Таким чином, disability studies оскаржує нинішній академічний поділ праці, у якому вчений, досліджуючи дане явище, спирається на спеціалізовані прикладні області (реабілітація, спеціальна освіта, охорона здоров'я)¹⁹.

Ще одним підходом для дослідження інвалідності є афінативна модель. Завдяки їй, дослідник може вивчати життєвий досвід осіб з інвалідністю, тому що у фокусі досліджень є досягнення людей у суспільних видах діяльності (мистецтво, спорт, тощо)²⁰. Такий метод дає можливість дослідникам формувати радше позитивний образ людей з інвалідністю, які не є нещасними та «прикутими до коляски», а ведуть активний спосіб життя.

Поворотною можна вважати іншу – правову модель, яка виникла на початку ХХІ ст., внаслідок запровадження Конвенції про права осіб з інвалідністю у 2008 р. Її основою є концепція рівності, що передбачає подолати структурну, інституційну, пряму/непряму дискримінацію людей з інвалідністю, шляхом запровадження позитивних обов'язків для трансформації суспільства²¹. Правова модель не виключає ключове положення соціальної моделі щодо сприйняття інвалідності соціальним конструктом, але доповнює цей постулат іншими характеристиками. Так, наприклад, люди з інвалідністю мають повне право реалізовувати свої права та основні свободи на рівні з будь-якою іншою людиною²², тобто є повноцінними суб'єктами права. Також, правова модель визнає, що погіршення фізичної кондиції може знизити якість життя, але декларує, що цей стан належить людству, а тому, повинен розцінюватись як частина

¹⁸ Johnstone D. An Introduction to Disability Studies. – London, 2001. – P. 20-21.

¹⁹ Linton S. Claiming Disability: knowledge and identity. – New York, 1998. – P. 2-3. Тут і надалі переклад з англійської наш. – Щ.В.

²⁰ Johnstone D. An Introduction to Disability Studies. – London, 2001. – P. 22.

²¹ Там само.

²² Convention on the rights of person with disabilities (3 May 2008). – Pt. 1.

людської мінливості²³. Ба більше, правовий підхід передбачає існування різних прошарків ідентичності людини та визнає міжсекційну дискримінацію²⁴.

Де-факто, у рамках нашого дослідження, можна послуговуватись правовою моделлю і розцінювати членів Ініціативної групи захисту прав інвалідів у Радянському Союзі як суб'єктів прав людини. Адже відповідно до норм Конституції СРСР 1977 року, усі громадяни були наділені повнотою соціально-економічних, політичних та особистих прав та свобод, які гарантувались радянськими законами (Ст. 39)²⁵. Ба більше, окрім загальних прав на працю, відпочинок, охорону здоров'я, житло, освіту, саме категорія людей з інвалідністю мала додаткове повне право на матеріальне забезпечення з боку радянської держави (Ст. 43)²⁶. Таким чином, радянський уряд був відповідальним за забезпечення підтримки людей з інвалідністю та їх інтеграцію у суспільство.

Водночас, одним з недоліків дослідження *disability studies* є застосування сучасних конструктів на минуле. Зокрема, накладання моделей на історичні періоди, коли вони ще не були розвинені, може стати суттєвою перепорою у нашому дослідженні. Тому, аби визначити радянське сприйняття інвалідності, ми розглянемо офіційну політику соціального забезпечення у досліджуваній період.

У нашому дослідженні використовується радянське трактування поняття «інвалідність», яке визначалась відповідно до можливості людини працювати і означало дефект та втрату організмом повноцінного функціонування²⁷. Щодо термінології, то впродовж усього існування Радянського Союзу переважало маркування «інвалід» та відповідні похідні означення – «інвалід праці», «інвалід дитинства», а категорія «інвалід

²³ Degener T. Disability in Human Rights Context // *Laws*. – №5. – 2016. – P. 19.

²⁴ Там само.

²⁵ Конституція СРСР (7 жовтня 1977 г.) – Ст. 39.

²⁶ Там само. – Ст. 43.

²⁷ Phillips S.D. Disability and Citizenship in Post-Soviet Ukraine An Anthropological Critique // *Danyliw seminar in contemporary Ukrainian studies*. – 2005. – P. 3-4.

Великої Вітчизняної війни», з'явилась у післявоєнний період²⁸. Також, існували неофіційні визначення з негативним підтекстом, як от «каліка» чи «самовар». Етимологія слова «інвалід» означає недієздатну особу, що у сучасному контексті дискримінує та накладає певну стигму на людину²⁹.

1.2 Офіційна політика соціального забезпечення наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр..

Протягом всього існування Радянського Союзу офіційною формою вираження «опіки» щодо людей з інвалідністю був комплекс заходів соціального забезпечення: пенсійні виплати, надання житла, путівок до санаторію, протезування, працевлаштування, а головним суб'єктом допомоги було Міністерство соціального забезпечення. Поворотною точкою, коли партійне керівництво встановило нові положення щодо вдосконалення політики соціального забезпечення став XXII з'їзд партії (1961), на якому булата прийнята Третя програма КПРС³⁰. Згідно цього документу, соціальне забезпечення осіб з інвалідністю мало виражатись у матеріальному забезпеченні (збільшені пенсій) та розгортанні мережі будинків-інтернатів³¹.

Відповідно до визначених векторів соціальної політики, упродовж 1970-х р. було видано низку постанов, що передбачали підвищення виплат. Наприклад, мінімальний розмір пенсії для військовослужбовців – інвалідів Великої Вітчизняної війни, встановили: для I групи – до 90 рублів, для II групи – до 70 рублів, для III групи – до 33 рублів на місяць³². Якщо людина

²⁸ *Edele M.* Soviet Veterans as an Entitlement Group, 1945-1955 // *Slavic Review*. – 2006. – Vol.65, №1. – P. 112.

²⁹ *Курленкова А., Носенко-Штейн Е.* Обратная сторона Луны, или что мы не знаем об инвалидности: теория, репрезентации, практики. – Москва, 2018. – С. 59.

³⁰ *Cook L.* The Soviet Social Contract and Why It Failed: Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin. – London, 1993. – P. 19.

³¹ Програма Коммунистической Партии Советского Союза. Електронний ресурс: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/090.htm, відвідано 01.05.2020.

³² Указ Президиума Верховного Совета СССР О дальнейшем повышении размеров пенсий инвалидам и семьям, потерявшим кормильца // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1973. – 21 ноября / Електронний ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8200.htm, відвідано 01.05.2020

отримувала інвалідність внаслідок інших причин, сума виплат зменшувалась: для I групи – до 70 рублів, для II групи – до 45 рублів, для III групи – до 21 рубля, а для тих, хто отримав інвалідність внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, сума складала 25 рублів³³.

Для того, щоб зрозуміти, наскільки середній розмір пенсії (70 рублів) міг покрити витрати середньостатистичної особи з інвалідністю I групи, яка не мала іншого джерела для заробітку, ми наведемо середні показники, на які щомісяця мали витрачатись кошти. Розрахунки було зроблено членами Ініціативної групи захисту прав інвалідів: комунальні послуги (20 рублів), господарчі потреби – одяг, меблі, посуд, пральний порошок, мило, тощо (18 рублів), утримання мотоколяски – бензин, ремонт (17 рублів), ліки (1,5 рублів), підписка на газету (50 копійок), відповідно залишок – 13 рублів, мав розподілятися на їжу³⁴. Як бачимо, грошей могло вистачити виключно на задоволення базових потреб. Натомість, треба зважати на той факт, що більшість людей з інвалідністю потребувала додаткових витрат. Наприклад, на утримання мотоколяски, середня вартість якої становила 3600 рублів³⁵. При цьому пенсія у розмірі 70 рублів очевидно не могла забезпечити цю потребу, тому, збільшення пенсій насправді носило декларативний характер.

Становище «інвалідів Великої Вітчизняної війни», однак, дещо різнилося. Окрім більшого розміру пенсії, у 1975 р. для них були встановлені знижки у розмірі 50% для сплати житла, опалення, водопостачання, газу, електроенергії, безкоштовний проїзд на всіх видах громадського транспорту³⁶. Ба більше, поширеною практикою було забезпечення їх

³³ Указ Президиума Верховного Совета СССР О дальнейшем повышении размеров пенсий инвалидам и семьям, потерявшим кормильца // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1973. – 21 ноября / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8200.htm, відвідано 01.05.2020.

³⁴ Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 46.

³⁵ Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 155.

³⁶ Постановление Совета Министров СССР О Дополнительных льготах для инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1975. – 18 апреля / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8608.htm, відвідано 01.05.2020

автотранспортом. За 1975-1979 рр. керівництво держави забезпечило безкоштовну видачу 205 тисяч автомобілів «Запорожець» для інвалідів війни³⁷. Такий привілейований стан можна пояснити політикою, яка героїзувала учасників Другої світової війни. У 1965 р. за сприяння Леоніда Брежнєва було започатковано офіційне святкування Дня Перемоги, що фактично легітимізувало міф «Великої Вітчизняної війни». Відтоді було сконструйовано меморіальне середовище, у якому усіяко культивувались згадки про війну, публікувались спогади учасників війни, деякі історії висвітлювали ЗМІ, будувались пам'ятники, проводилось воєнно-патріотичне виховання³⁸. А ветерани, у тому числі ті, хто мав інвалідність, почали поступово оформлюватись як окрема соціальна група³⁹. Як бачимо, визнання особливого статусу «інвалідів Великої Вітчизняної війни» активно реалізовувалось у 1970-1980-ті через різні постанови про збільшення пенсій, видачу «Запорожців» та інше.

Хоча так було не завжди. Приміром, у післявоєнний період «інваліди війни» маркувались радше як жертви, що вели жебрацький спосіб життя⁴⁰, чим символізували ганьбу для радянської влади. Поширеним способом дезінтеграції осіб з інвалідністю було насильницьке виселення або вивезення з міста до спеціалізованих будинків або інтернатів для інвалідів, що знаходились на острові Валаам⁴¹.

Щодо другого напрямку соціального забезпечення, то спеціалізовані будинки-інтернати у 1970-1980-ті вважались головним інститутом соціальної допомоги людям з інвалідністю в Радянському Союзі. Хоча перші інтернати були створені після Першої світової війни, але саме у 1950-1960-ті, за

³⁷ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 3556. – Арк. 21.

³⁸ *Davis V. Myth Making the Soviet Union and Modern Russia: Remembering World War II in Brezhnev's hero city.* – London, 2018. – P. 24.

³⁹ *Edele M. Soviet Veterans of the Second World War: A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941-1991.* – New York, 2008. – P. 5.

⁴⁰ Там само. – P. 93.

⁴¹ *Смыслов О.С. Забытые герои войны.* – Москва, 2014. – С. 288-292.

правління Микити Хрущова, ця мережа значно розширилась⁴². Основні задачі будинків-інтернатів були визначені у 1978 р. Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з праці та соціальних питань, яке розробило Типове положення про будинки-інтернати для інвалідів та людей похилого віку. Згідно цього документу, в будинках-інтернатах передбачалось матеріально-побутове забезпечення, організація контролю та догляду (медичного та культурно-масової роботи), проведення заходів, спрямованих на соціально-трудова реабілітацію людей з інвалідністю⁴³.

До речі, у будинках-інтернатах було поширеним явище виокремлення інвалідів війни, зокрема, їх повинні мали приймати поза чергою⁴⁴. Також, важливим є той факт, що у будинках-інтернатах передбачалась обов'язкова наявність трудових майстерень. Якщо будинок-інтернат був у сільській місцевості, земельної ділянки з інвентарем для вступу в кооперацію з сільськогосподарським виробництвом, де люди з інвалідністю мали отримувати винагороду у 50% від вартості виконаної роботи⁴⁵.

З цього постає, що ключовий акцент у соціальній допомозі робився не стільки на відновлення фізичного та психічного стану людини, але, перш за все, на відновлення спроможності людини з інвалідністю до праці. Це відповідало офіційній ідеології марксизму-ленінізму, де праця була ключовою категорією для радянської людини⁴⁶. Відтак люди з інвалідністю не мали бути на периферії і уособлювали такий самий трудовий ресурс для будівництва соціалізму. Водночас, окрім трудового спрямування, інтернати були місцем ізоляції людей з інвалідністю, оскільки вони не вписувались

⁴² *Phillips S.* Disability and Mobile Citizenship in Postsocialist Ukraine. – Bloomington, 2011. – P. 61-62.

⁴³ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 2675. – Арк. 38-39.

⁴⁴ Там само. – Арк. 42.

⁴⁵ Там само. – Арк. 37-38.

⁴⁶ *Геллер М.* Машина и винтики. История формирования советского человека. – Лондон, 1985. – С. 29.

своїм зовнішнім виглядом та фізичним станом непрацездатності у парадигму «здорової соціалістичної нації»⁴⁷.

Іншою формою організації виробництва для інвалідів у 1970-1980-ті рр. була надомна праця. Вона передбачала, що людина з інвалідністю, яка має відповідні житлові умови та практичні навички, могла підписати трудовий договір з роботодавцем, після чого їй було дозволено працювати вдома з необхідними інструментами або матеріалами⁴⁸. Працевлаштування людей з інвалідністю у домашньому форматі мало матеріальну вигоду для радянського керівництва. Передбачалось, що саме вдома можна раціонально використовувати трудові ресурси, адже таким чином збільшувався випуск товарів народного споживання та пропорційно розвивалась економіка⁴⁹.

Задля цього, зокрема, було проведено семінар керівних співробітників Міністерств соціального забезпечення, місцевої промисловості та Державного комітету з праці союзних республік з приводу подальшого розвитку надомних форм праці у лютому 1978 р. Тоді було вирішено розширити мережу підприємств шляхом розробки щорічних планів з працевлаштування на підприємствах республіки, покращувати роботу робочого складу, обліку, навчання, поширювати інформацію у засобах масової інформації, аби протягом XI п'ятирічки була можливість таким чином працевлаштувати якомога більше людей⁵⁰.

Також, у досліджуваній нами період існували лікарняно-трудова експертні комісії (далі ЛТЕК) – головний виконавчий інструмент, який займався визначенням інвалідності у людей. ЛТЕК підпорядковувались органам соціального забезпечення, а на офіційному рівні їх діяльність

⁴⁷ Шек О. Социальное исключение инвалидов в СССР // Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX в. / Ред. П. Романов, Е. Ярская-Смирнова. – Саратов, 2005. – С. 389.

⁴⁸ Постановление Госкомтруда СССР, Секретариата ВЦСПС Об утверждении положения об условиях труда надомников // Законодательная база Российской Федерации. – 1981. – 29 сентября / Электронный ресурс: <https://zakonbase.ru/content/part/417561?print=1>, відвідано 01.05.2020.

⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 2675. – Арк. 236.

⁵⁰ Там само. – Арк. 238-240.

регламентувалась положенням, затвердженим Радою Міністрів СРСР №4149 від 5 листопада 1948 р. За цим документом, функції ЛТЕК були такими: встановлення причин інвалідності, визначення умов та видів праці, сприяння відновленню працездатності, вивчення умов праці людей з інвалідністю на підприємствах та перевірка правильного використання праці осіб з інвалідністю⁵¹. Свою діяльність ЛТЕК проводив на різних рівнях – загальноміському, міжрайонному та районному, а структура ЛТЕК складалась з роботи трьох лікарів (інтерна, хірурга та невропатолога), які мали проводити обстеження у медичних установах або на робочих місцях⁵².

Вже у 1980 р. було прийнято Типове положення про ЛТЕК, яке певним чином розширило права, обов'язки та функції цієї структури. Зокрема, основний акцент було зроблено на вдосконаленні профілактики інвалідності, сприянні відновленню працездатності та відповідно створенні умов для контролю цієї роботи. Так, наприклад, замість існуючого з 1956 р. показника, який визначав об'єм діяльності однієї ЛТЕК – 15 хворих протягом робочого дня (5,5 годин)⁵³, вводився новий показник, який визначався від чисельності обслуговуючого населення. Передбачалось створення міських, районних, міжрайонних ЛТЕК із розрахунку 1 комісія з повним робочим днем на 100-130 тисяч дорослого населення⁵⁴. Також, аби максимально знизити відмінності в організації між ЛТЕК, було введено єдиний порядок огляду громадян та уніфікована документація ЛТЕК⁵⁵.

⁵¹ Постановление Совета Министров СССР Об утверждении положения о врачебно-трудовых экспертных комиссиях // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1948. – 5 ноября / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4723.htm, відвідано 13.04.2020.

⁵² *Madison B.* Programs for the Disabled in the USSR // *The Disabled in the Soviet Union past and present, theory and practice* / William O. McCagg and Lewis Siegelbaum, editors. – Pittsburgh, 1989. – P. 170-171.

⁵³ Постановление Совета Министров РСФСР Об утверждении положения о врачебно-трудовых экспертных комиссиях // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1956. – 21 декабря / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5155.htm, відвідано 13.04.2020.

⁵⁴ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 4437. – Арк. 88.

⁵⁵ Там само. – Арк. 95-99.

Вочевидь, процес огляду людей та встановлення інвалідності ЛТЕКом не завжди був об'єктивним. Зокрема, у 1980 р. декілька учасників Другої світової війни, що мали інвалідність, звернулись до Президії Верховної Ради СРСР із заявами про недоліки у роботі ЛТЕК. Так, наприклад, громадянин Поняшин, що проживав у Горській області Татарської АРСР отримав відмову від лікаря лікарняно-трудової експертної комісії щодо встановлені інвалідності, хоча мав інвалідність II групи⁵⁶.

Загалом, ЛТЕК була важливою адміністративною структурною ланкою, яка займалась ідентифікацією інвалідності, але функціонувала вона так само як і мережа інтернатів, тобто в рамках моделі подальшого відновлення працездатності людей з інвалідністю. Наскільки вдало реалізовувалась дана мета, можна простежити з кількісних показників, що наявні у доповідній записці про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 28 від 18 січня 1977 р. «Про додаткові заходи з покращення організації професійного навчання та трудового влаштування інвалідів та пенсіонерів по старості».

У цій постанові зазначалось, що в республіці виконувались встановлені завдання з подальшого розширення застосування у народному господарстві праці людей з інвалідністю. А саме: за 11 місяців 1979 р. при плані 104,8 тис. було працевлаштовано 122 тис. людей, а всього у сфері виробництва зайнято 23,1% осіб з інвалідністю від загальної кількості⁵⁷. Упродовж 1977-1979-х рр., Міністерство соціального забезпечення УРСР провело профілювання будинків-інтернатів для людей з інвалідністю з урахуванням віку та характеру захворювання осіб, а також, впровадило діяльність 3 профучилища на 900 місць, 2 технікуми на 640 місць та заочне відділення на 500 місць при Харківському обліково-економічному технікумі-інтернаті, де набували професії люди з інвалідністю II та III групи⁵⁸. На основі цих даних можемо зробити висновок, що робота радянських міністерств, відомств та органів

⁵⁶ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 3556. – Арк. 115.

⁵⁷ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 4435. – Арк. 6.

⁵⁸ Там само. – Арк. 7.

щодо створення нових і розширення діючих спеціалізованих підприємств з метою трудового влаштування була активізована і діяла.

Окремо слід розглянути відповідність радянської політики соціального забезпечення до існуючих міжнародних усталених практик. Зокрема, у 1976 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила 1981 рік Міжнародним роком інваліда. Завданням було виробити практичні заходи завдяки скоординованим зусиллям, спрямовані на зміну положення людей з різною формою інвалідності⁵⁹. У листопаді 1980 р., голова Європейського руху осіб з інвалідністю доктор Клаєс надіслав лист до радянського уряду, аби дізнатись, які заходи планує проводити СРСР. Відповідь була надана начальником міжнародних зв'язків Державного комітету СРСР з праці та соціальних питань, Афанасієм Бордадим, який зауважив: *«Систематически совершенствуются формы и методы привлечения инвалидов к общественно полезной деятельности. Для этой цели организуются предприятия и цеха, специально предназначенные для использования труда лиц с пониженной трудоспособностью»*⁶⁰. Як бачимо, це типова відписка, оскільки чітких пропозицій не вказується, навпаки, наявні лише загальні фрази про напрямки діяльності у межах офіційної політики соціального забезпечення.

Водночас, протягом 1981 р. було видано два положення – «Про затвердження положення про пільги для інвалідів Великої Вітчизняної війни та родин померлих військовослужбовців» 23 лютого 1981 р. та «Про додаткові заходи щодо покращення матеріально-побутових умов інвалідів Великої Вітчизняної війни та родин померлих військовослужбовців» 14 вересня 1981р. Ці документи здебільшого стосувались впровадженню пільг на житло, пенсії, працевлаштування, транспортне пересування «інвалідів

⁵⁹ Международный год инвалидов, 1981 г.: совместная деятельность ВОЗ с другими учреждениями системы ООН, направленная на предупреждение потери трудоспособности и реабилитации: доклад Генерального директора (24 октября 1980 г.) – С. 1.

⁶⁰ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 622.

війни»⁶¹. Останні, зокрема, отримали привілейовані права на вступ у житлові кооперативи, першочергове обслуговування щодо матеріально-побутових питань різними комітетами, пріоритетність при влаштуванні на роботу тощо⁶². Це черговий раз доводить факт існування диференційованого ставлення радянської влади до людей з різною формою інвалідності, тому що усі положення стосувались лише категорії «інвалідів Великої Вітчизняної війни».

Також, у 1980 р. в Москві мали відбутись Паралімпійські ігри. До цього, вони проходили у інших країнах, але, коли черга проведення дійшла до СРСР, радянська влада відмовилась від цього заходу. Аргументом послугувала не тільки інфраструктурна непристосованість стадіонів, але й спотворене сприйняття радянської влади людей з інвалідністю⁶³. Згідно офіційної відповіді радянського уряду на запит Міжнародного інвалідного олімпійського комітету про участь у Паралімпійських іграх у 1976 р.: «в СРСР інвалідів немає»⁶⁴. Такі твердження дають змогу зрозуміти, що в Радянському Союзі створювалась ілюзія ідеальної держави, у якій не існувало людей, які своїм зовнішнім виглядом не вписувались в ідеальний образ «нової людини».

1.3 Правовий та правозахисний контекст появи ІГЗП

Незважаючи на факт існування різних інституцій для відновлення працездатності осіб з інвалідністю у СРСР, їхня діяльність не зосереджувалась на проблемі захисту конституційних прав таких осіб. Правове питання вирішувалось на законодавчому рівні, а права мали

⁶¹ Постановление Совета Министров СССР Об утверждении положения о льготах для инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1981. – 23 февраля / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_10647.htm, відвідано 13.04.2020.

⁶² Постановление Совета Министров РСФСР О дополнительных мерах по улучшению материально-бытовых условий инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1981. – 14 сентября / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_10898.htm, відвідано 13.04.2020.

⁶³ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 159.

⁶⁴ Там само.

гарантуватись відповідними законами – внутрішніми або зовнішніми нормативно-правовими актами. Упродовж 1970-х р. в радянському правовому полі діяли два акти, які декларували та гарантували дотримання прав людини – Гельсинський Акт (1975 р.) та Конституція СРСР (1977 р.).

Радянська Конституція, як нормативний акт, співвідносилась із марксистсько-ленінською ідеологією, де закон бачився своєрідним продуктом класової боротьби⁶⁵. Конституція 1977 р. важлива тим, що у ній вперше було прописано принцип «соціалістичної законності» як один з основоположних принципів діяльності держави та її органів (Ст. 4)⁶⁶. Ба більше, відтоді громадяни СРСР отримали право подавати у державні органи та суспільні організації пропозиції або критику їх роботи (Ст. 49)⁶⁷. Також, у Конституції містились положення, які розширювали соціальні права людини. Так, наприклад, з'явилося право на житло, яке передбачало сприяння кооперативному та індивідуальному житловому будівництву із «справедливим» розподілом житлової площі (Ст. 44)⁶⁸. А право на працю було розширене і включало у себе можливість людини обирати свою професію (Ст. 40)⁶⁹.

Підписання у 1975 р. іншого документу – Заключного Гельсинського Акту, передбачало визнання прав людини на міжнародному рівні. Водночас, для Радянського Союзу підписання цього документу було важливим стратегічним кроком у контексті Холодної війни. Зокрема, третя стаття «Непорушність кордонів» була ключовою для Леоніда Брежнєва, адже згідно неї країни-підписанти визнавали кордони, які були встановлені на Ялтинській та Потсдамській конференціях у 1945 р.⁷⁰. Також, не менш важливою була шоста стаття «Невтручання у внутрішні справи», яка

⁶⁵ *Towe T.* Fundamental Rights in the Soviet Union: A Comparative Approach // *University of Pennsylvania Law Review.* – 1967. – P. 1255.

⁶⁶ *Стремоухов А.* Эволюция прав человека в советской и постсоветской России // *Ленинградский юридический журнал.* – 2017. – № 3. – С. 14.

⁶⁷ Конституция СССР (7 октября 1977 г.) – Ст. 49.

⁶⁸ Там само. – Ст. 44.

⁶⁹ Там само. – Ст. 40.

⁷⁰ *Crumpp T.* Brezhnev and the decline of the Soviet Union. – New York, 2014. – P.152.

забезпечувала невторчання країн-учасників договору у внутрішні або зовнішні справи один одного⁷¹.

Натомість, прийняті сьома та восьма статті – «Повага прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, віросповідання та переконань» та «Рівноправ'я та право народів розпоряджатись своєю долею» відповідно, були вимушеною поступкою перед геополітичними інтересам. У сьомій статті зазначалось: *«Країни-підписанти визнають універсальне значення прав людини та основних свобод, повага до яких є важливим фактором миру, справедливості та благополуччя, необхідного для забезпечення розвитку дружніх відносин та співробітництва»*⁷². До цього ж, у восьмій статті вказувалось, що усі народи мають право на вираження свого внутрішнього та зовнішнього політичного статусу та можуть добиватись свого економічного, політичного, соціального та культурного розвитку⁷³.

Саме ці положення утворили підґрунтя для народження правозахисного руху в СРСР. Зокрема, за ініціативи Андрія Сахарова та Юрія Орлова 12 травня 1976 р. було створено Московську Гельсинську Групу (далі – МГГ), організацію, яка мала на меті контролювати виконання підписаних радянською державою зобов'язань⁷⁴. В установчій заяві МГГ вказувалось, що вона фокусується саме на гуманітарних статтях Заключного Акту, що було підтримано 11 членами групи⁷⁵. Таким чином, ідеологічна основа діяльності членів групи і, загалом, правозахисного руху базувалась на ненасильницькій діяльності у рамках Радянської Конституції та міжнародного права. Московська Гельсинська Група мала діяти відкрито, усі члени мали підписувати звіти та направляти звернення напряму усім урядам, які підписали Гельсинський акт, а не виключно радянським інституціям⁷⁶. Тобто,

⁷¹ The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe (1 August 1975). – Pt. VI.

⁷² Там само. – Pt. VII.

⁷³ Там само. – Pt. VIII.

⁷⁴ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. – Москва, 2012. – С. 205.

⁷⁵ Там само. – С. 271.

⁷⁶ Rubenstein J. Soviet Dissidents Their struggle for Human Rights. – Boston, 1980. – P. 217.

члени МГГ апелювали до Гельсинського Акту та тих країн, які взяли обов'язок виконувати його положення.

У цілому, виникнення МГГ сприяло поширенню різних спеціалізованих об'єднань, які займались захистом прав конкретної верстви населення: Ініціативна група захисту прав інвалідів, Християнський комітет захисту прав віруючих, Робоча комісія, Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих та інші⁷⁷. Більшість з них діяли у рамках визначеної стратегії правозахисту – створювали інформаційні бюлетені, покликалаь на верховенство закону, встановлювали контакти із Заходом, а ідейним підґрунтям завжди було толерантне ставлення до будь-якої категорії населення⁷⁸.

За визначенням учасника правозахисного руху в СРСР у 1960-х – 1970-х рр., Валерія Чалідзе, існувало чотири напрямки, у межах яких здійснювали діяльність правозахисники: збір та публікація у самвидаві інформації про порушення прав людини, виступи на захист тих, чий права були порушено (текстові звернення до керівних діячів або демонстрації), правова просвіта читачів самвидаву, шляхом публікацій, які базувались на дослідженні радянських законів та міжнародного права, а також – практична реалізація прав, яка не порушує норми закону (в основному через створення асоціацій)⁷⁹. У контексті нашого дослідження слід зауважити, що діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів відповідала усім цим характеристикам.

Варто зауважити, що існували також інші міжнародно-правові акти, які безпосередньо стосувались питань інвалідності: Декларація прав розумово відсталих осіб 1971 р. та Декларація прав інвалідів 1975 р. Слід розглянути положення Декларації прав інвалідів, тому що її зміст важливий для нашого дослідження. Згідно із цим документом, люди з інвалідністю мали мати право на повагу до їхньої людської гідності, громадянських та політичних

⁷⁷ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. – Москва, 2012. – С. 281.

⁷⁸ Rubenstein J. Soviet Dissidents Their struggle for Human Rights. – Boston, 1980. – P. 257.

⁷⁹ Чалідзе В. Права человека и Советский Союз. – Нью-Йорк, 1974. – С. 64-65.

прав, право на медичне, психічне та функціональне лікування, право на відновлення здоров'я та статусу у суспільстві, право на освіту, відновлення працездатності, економічне та соціальне забезпечення, що задовольняло б їх можливість мати самостійність⁸⁰. Відповідно до цього, мав існувати цілий правовий комплекс, який на практиці гарантував би визнання та захист прав людей з інвалідністю. Однак, Радянський Союз не ратифікував цю декларацію, не вбачаючи у цьому необхідності⁸¹. Тому, у радянському правовому просторі не існувало спеціалізованого документу щодо людей з інвалідністю та, відповідно, існувала потреба у створенні профільної організації, яка б відстоювала права цієї категорії.

Таким чином, радянська держава дотримувалась прав людини, прописаних в Конституції (1977) та Заключному Гельсинському Акті, але їх реалізація повинна була співвідноситись з офіційною політикою КПРС⁸². Ба більше, у Кримінальному Кодексі РСФСР існувала ст. 190 присвячена наклепам на радянський державний устрій⁸³. Саме на основі цього положення, діяльність більшості правозахисників розцінювалась як «антирадянська» та «опозиційна».

Отже, розуміння феномену інвалідності було різним у той чи інший період. Бачення Радянського Союзу мало характерну особливість – визначати інвалідність відповідно здатності людини до праці. У рамках цієї парадигми, особа з інвалідністю могла існувати тільки завдяки державній підтримці. Таким чином, радянська соціальна політика мала патерналістську форму, згідно якою «опіка» над людьми з інвалідністю визначалась лікарняно-трудовими експертними комісіями, а повернення до «нормального» життя

⁸⁰ Декларация о правах инвалидов / Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml, відвідано 01.05.2020.

⁸¹ Документ №30 // Архів історії інкодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.

⁸² *Evard J.* Human Rights in the Soviet Union The policy of Dissimulation // *DePaul Law Review.* – 1980. – vol. 29. – P. 834.

⁸³ Указ Президиума Верховного Совета РСФСР О внесении дополнений и изменений в Уголовно-Процессуальный Кодекс РСФСР // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. – 1966. – 16 сентября / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6471.htm, відвідано 01.05.2020.

мало відбуватись у будинках-інтернатах. Також, існував принцип диференціації щодо соціального забезпечення різних груп інвалідності, де привілеї мали «інваліди війни».

Паралельно з політикою соціального забезпечення Леоніда Брежнєва, у світі розвивався концепт прав людини, який сприяв змінами у радянському правовому полі. Зокрема, прийняття Заключного Гельсинського Акту для радянської держави передбачало задоволення геополітичних апетитів, а для населення ці принципи спровокували поширення гласності та можливості мати рупор для апеляції у випадку порушення забезпечення їх прав. Таким чином, утворився правозахисний рух, у контексті якого і постала Ініціативна група захисту прав інвалідів.

Розділ II. Витоки, внутрішня структура та напрямки діяльності ІГЗП.

2.1. Розвиток організаційного руху людей з інвалідністю в СРСР: від кооперативів до ІГЗП

До появи Ініціативної групи захисту прав інвалідів, у СРСР було декілька спроб організаційного утворення людей з інвалідністю. Більшість з них мала на меті утворення товариства, яке б захищало їхні права, але були й винятки. Зокрема, першою організацією, яка була створена для масового об'єднання осіб з інвалідністю з метою спільної праці, був Всеросійський кооперативний інвалідний союз (1923)⁸⁴.

Функціонування такої організації було затверджено на офіційному рівні у 1921 р. декретом РНК РСФСР «Про соціальне забезпечення інвалідів». За ним, усі люди з інвалідністю, що були працездатними, могли об'єднуватись у виробничо-споживацькі кооперативи, які створювались за сприяння відділів соціального забезпечення та звільнялись від загальнодержавних податків, оскільки отримували субсидії від цих же відділів⁸⁵. Фактично, таке об'єднання людей з інвалідністю було підконтрольне місцевим відділам Народного комісаріату соціального забезпечення, а отже – не було повністю незалежним від радянської влади.

Вже у 1923 р. в Москві виникла перша кооперація людей з інвалідністю, метою якої було організувати побутове господарство. Спочатку утворились виробничі точки (з різним профілем виробництва: годинників, іграшок, різьби по дереву), які протягом років об'єднались у крупні артїлі, а ті, у свою чергу, у цілу мережу об'єднань⁸⁶. На вилучені кошти з виробництв кооперативного руху було побудовано будинки відпочинку, санаторії, поліклініки, створено власний клуб та журнал. Пенсії, які отримували люди з інвалідністю були на 20% більше за пенсію від відділу соціального

⁸⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 47.

⁸⁵ Декрет СНК РСФСР О социальном обеспечении инвалидов // Библиотека нормативно-правовых актов. – 1921. – 8 декабря / Електронний ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1250.htm, відвідано 21.04.2020.

⁸⁶ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 47.

забезпечення⁸⁷. Варто зауважити, що матеріальну підтримку люди з інвалідністю могли отримувати завдяки існуванню системи соціального страхування, яка оформилась у 1930-1940-ті. У ті часи існував спеціальний орган – Всеросійський союз кас взаємного страхування членів артілей кооперації інвалідів, який підтримував людей з інвалідністю як у матеріальному плані, так і через медично-профілактичні заходи⁸⁸.

Після Другої світової війни, розпочалось зниження розцінок на працю осіб з інвалідністю, тому артілі поступово закривались⁸⁹. Всеросійський кооперативний союз інвалідів у 1953 р. було включено у структуру Російської промислової ради⁹⁰. Солідаризуючись із твердженнями американської дослідниці Сари Філіпс, можна відзначити, що протягом 1950-1960-х рр. кооперативи та інші об'єднання осіб з інвалідністю становили для влади ймовірну загрозу. Організаційні утворення поступово розширювали свої економічні можливості тому, потенційно ставали ще більше незалежними від держави, а перманентне колективне знаходження серед однодумців могло взагалі підштовхнути до протестів⁹¹. Таким чином, влада брала їх під свій контроль або просто знищувала, внаслідок чого, люди з інвалідністю залишились у доволі скрутному становищі, адже дехто втрачав стабільне джерело заробітку.

Паралельно з існуванням кооперативних об'єднань людей з інвалідністю, з 1920-х р., свою діяльність вели Всеросійське товариство сліпих та Всеросійське товариство глухих, які були поширені у різних республіках. Обидва товариства мали свою мережу працевлаштування, органи управління, проводили культурно-освітні заходи, але були підконтрольні Народному комісаріату соціального забезпечення (згодом,

⁸⁷ Архів історії інаклюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 62.

⁸⁸ *Вязова О.* Из истории кооперации инвалидов (1921-1941 годы) // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2009. – С. 215-216.

⁸⁹ Архів історії інаклюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 62.

⁹⁰ *Паас А.* Организационная структура кооперативного «бизнеса» в СССР (1950-е гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2019. – № 438. – С. 152.

⁹¹ *Phillips S.* Disability and Mobile Citezenship in Postsocialist Ukraine. – Bloomington, 2011. – P. 70.

Міністерство соціального забезпечення)⁹². Вони завжди мали затверджувати з ним план своєї роботи⁹³, а отже – були залежними від владного керівництва. Також, слід зважати на аспект диференціації за ознакою інвалідності, зокрема, ці два товариства не репрезентували проблеми людей з порушенням опорно-рухового апарату, а тому, у Радянському Союзі тривалий час не існувало осередку для осіб з цією фізичною кондицією. Саме створення такого товариства і було мотивацією для багатьох організаційних утворень людей з інвалідністю упродовж 1970-х р.

Прийнято вважати, що 1956 р. – це рік зародження руху людей з інвалідністю за відстоювання своїх прав та створення Всесоюзного товариства інвалідів. Тоді відбулась перша в Радянському Союзі демонстрація 30 мотоколясок, яка проходила перед будівлею ЦК КПРС, що розміщувалась на Старій площі⁹⁴. Ця подія важлива для нашого дослідження також і тим, що одним з її організаторів був майбутній засновник ІГЗПІ – Юрій Кисельов. Проведення демонстрації швидко спровокувало реакцію з боку правоохоронних органів:

Нас встретила цепь милиционеров, мне пришлось с некоторым риском направить свою машину на эту цепь, милиционеры отпрыгнули в стороны, и, вслед за мной проехали все остальные. Гебисты в течение нескольких дней выясняли адреса участников, обошли их, достаточно запугали, кроме двоих, одним из которых был Евгений Пивоварчик, быстро в дальнейшем скончившийся⁹⁵.

Саме ця демонстрація започаткувала комунікацію з владою з приводу питання, адже саме тоді, п'ятьох учасників, серед яких був Юрій Кисельов, було запрошено на розмову з представниками Міністерства соціального забезпечення щодо обговорення питання створення Всесоюзного товариства

⁹² Декрет СНК РСФСР Положение о Всероссийском обществе слепых // Библиотека нормативно-правовых актов. – 1925. – 8 июля / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2551.htm, відвідано 21.04.2020.

⁹³ Декрет СНК РСФСР Об утверждении положения о Всероссийском обществе глухонемых // Библиотека нормативно-правовых актов. – 1926. – 23 июня / Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2941.htm, відвідано 21.04.2020.

⁹⁴ Архів історії інакодомства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 32.

⁹⁵ Звернення Юрія Кисельова. – Арк. 3-4 // Документи Ю. Кисельова.

інвалідів. Ініціатива тоді так і не мала продовження⁹⁶. Водночас, події 1956 р. можна вважати часом пробудження, коли люди з інвалідністю відкрито заявили про себе та свої потреби.

Згодом, у 1965 р. Юрій Кисельов провів другу демонстрацію на захист прав людей з інвалідністю, яка проходила у рамках поетичного мітингу біля пам'ятника Олександрю Пушкіну у Москві, на якій правозахисник висловив порівнянням незадовільного становища осіб з інвалідністю в СРСР та кращого на Заході⁹⁷. Звісно, на такі «антирадянські» публічні виступи міліція знову відреагувала миттєво: двоє співробітників забрали та відвезли деяких демонстрантів у невідомому напрямку⁹⁸.

Як бачимо, упродовж 1950-1960-х рр. проведення демонстрацій людьми з інвалідністю не мало сталого та масового характеру. Така слабка активність зумовлена їх неспроможністю подолати інфраструктурні та психологічні бар'єри. У своїх свідченнях 1993 р. Юрій Кисельов зауважував, що пошук людей для участі в демонстраціях був надзвичайно складним, адже: *«Инвалиды достаточно запуганы, покорно верят пропаганде и замкнуты в своих квартирах с непреодолимыми летсницами и разными барьерами. К тому же их очень легко “достать”: порколоть шину, испортить машину или раздавить ее грузовиком, что впоследствии бывало»*⁹⁹.

І хоча обидві демонстрації кардинально не зрушили проблему порушення прав людей з інвалідністю, вони надавали їй гласності, у чому провідну роль відіграв Юрій Кисельов. Майбутній лідер ІГЗП народився 26 липня 1932 р. у Москві, а у віці 16 років потрапив під трамвай та втратив

⁹⁶ Архів історії інаклюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3.

⁹⁷ Как это было. Очерки истории инвалидного движения в России и создания ВОИ // Исключенные из общества. – 2008. – №28. / Електронний ресурс: <http://www.index.org.ru/journal/28/kakbylo.html>, відвідано 20.02.2020.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Звернення Юрія Кисельова. – Арк. 4 // Документи Ю. Кисельова.

обидві ноги¹⁰⁰. Вдова Кисельова – Ірма Філіппова, відзначала його наступні якості: *«Он был очень деятельным, общительным, имел, к тому же, высшее образование, что было не часто среди инвалидов, имел отзывчивое сердце, чувствовал и откликался на чужую боль. А потом, как выяснилось, и организаторские способности были не заурядные, а смелости и дерзости было не занимать»*¹⁰¹.

Наступною спробою створення організаційного утворення була ініціатива Генадія Гуськова. Разом з Валерієм Тетеріним у 1972 р. вони організували у Воронежському інвалідному будинку №1 виробниче підприємство – експериментальну майстерню, у якій проходило виробництво акумуляторних пробників, що у майбутньому мало перерости у велике виробництво та створення Всесоюзного товариства інвалідів¹⁰².

Передбачалось, що праця буде підґрунтям для розширення можливостей осіб з інвалідністю. На перший погляд, це вписувалось у рамки офіційної ідеології, згідно якої люди з інвалідністю уособлювали собою трудовий ресурс для соціалістичного будівництва. Натомість, факт створення такої майстерні засвідчує проблему отримання профільної роботи. Існувала мережа інтернатів, де люди з інвалідністю могли опанувати професію, але вочевидь, вона не задовольняла потреби людей.

На такий трудовий експеримент влада відреагувала вкрай негативно. Було ініційовано кампанію навмисного цькування організаторів майстерні місцевими жителями, які писали скарги до адміністрації, внаслідок чого майстерню закрили 21 серпня 1977 р.¹⁰³. Ба більше, закриття супроводжувалось побиттям Генадія Гуськова у кабінеті директора будинку та відправленням у будинок інвалідів до Актарську¹⁰⁴. А Валерія Тетеріна роздягли та паралізованого оголеного пронесли по жіночому відділенню

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Ірмою Філіпповою від 2 червня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 1.

¹⁰¹ Там само. – С. 2.

¹⁰² Звернення Юрія Кисельова. – Арк. 2 // Документи Ю. Кисельова.

¹⁰³ *Фефелов В. В СССР инвалидов нет!..* – Лондон, 1986. – С. 33.

¹⁰⁴ Відкриті листи Ю. Кисельова. – Арк. 3 // Документи Ю. Кисельова.

інвалідного будинку, знушаючись над його зовнішністю. У ту ж ніч, він покінчив життя самогубством¹⁰⁵.

У 1973 р. мало місце ще одне намагання створення Всесоюзного товариства інвалідів, ініційоване Василем Голубовим та Іриною Виноградовою. За наявними джерелами, доволі складно встановити ідейні засади цієї ініціативи. За визначенням самої Ірини Виноградової фактичного товариства не існувало, були лише плани, теорія та анкети, але ніякої практичної справи не було¹⁰⁶. На цю ініціативу влада відреагувала також негативно. Одного дня до Ірини Виноградової навідалась представниця Міністерства соціального забезпечення та запропонувала проїхати їй до кабінету, за визначенням Виноградової – «головної богині» (очевидно, мова йде про тогочасну міністерку – Домну Комарову), де жінці влаштували допит з чітким натяком припинити ініціативу, оскільки вони з Голубовим не уповноважені вирішувати проблеми людей з інвалідністю¹⁰⁷.

Також, у 1975 р. Юрій Кисельов створив Ініціативний комітет, який звернувся з питанням створення Всесоюзного товариства інвалідів до керівництва партії через Міністерство соціального забезпечення СРСР. Тоді вимоги було відхилено¹⁰⁸. І тільки 20 травня 1978 р., за підтримки Московської Гельсинської Групи¹⁰⁹, було засновано Ініціативну групу захисту прав інвалідів.

Власне діяльність Московської Гельсинської Групи стала катализатором для появи Ініціативної групи захисту прав інвалідів. Інтерес до проблем осіб з інвалідністю проявився ще у створеному МГГ документі №38 «Про стан інвалідів» від 9 березня 1978 р. У ньому описувались тяжкі умови існування, що пригнічують гідність осіб з інвалідністю в СРСР, а саме:

¹⁰⁵ Відкриті листи Ю. Кисельова. – Арк. 3 // Документи Ю. Кисельова.

¹⁰⁶ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-2

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ *Фефелов В.* В СССР инвалидов нет!.. – Лондон, 1986. – С. 36.

¹⁰⁹ *McCagg W., Siegelbaum L.* The disabled in the Soviet Union: past and present, theory and practice. – Pittsburgh, 1989. – P. 236.

незадовільне забезпечення протезами, неправильно спроектовані житлові приміщення. Вказувалось про необхідність створення незалежної асоціації осіб з інвалідністю для подолання цих проблем, оскільки попередні спроби до цього не увінчались успіхом через заборону радянських владних органів¹¹⁰. За твердженням членів групи, вони утворились на цілком законних засадах, базованих на ст.51 Конституції СРСР, ст.20 Всезагальної Декларації прав людини та Гельсинського акту 1975 р.¹¹¹.

Основною метою діяльності ІГЗПІ було створення Всесоюзного товариства інвалідів, а серед напрямків діяльності було: збір та поширення інформації про становище осіб з інвалідністю в СРСР, клопотання перед відповідними радянськими органами щодо покращення соціального забезпечення людей з інвалідністю. У випадку відмови у задоволенні клопотань, передбачались звернення до міжнародної громадськості, а також налагодження контактів з міжнародними організаціями¹¹².

Хоча Ініціативна група захисту прав інвалідів вела свою діяльність від обличчя усіх категорій людей з інвалідністю, члени групи усвідомлювали про існування диференціації серед людей з різною групою інвалідності:

«Инвалиды Великой Отечественной войны обслуживаются вне очереди». Эту вывеску встречаешь по всей территории СССР во всех общественных местах: магазинах, поликлиниках, аэропортах, вокзалах, у всех железнодорожных касс и т.д. Инвалиды других категорий должны стоять в общей очереди. Измученные многочасовым ожиданием, опираясь на аморальность этой вывески, люди, как правило, с наслаждением издеваются над больными, не пропуская их вперед. Это – жизненная иллюстрация государственного отношения к инвалидам детства, труда, случая и культивирование аморальности¹¹³.

¹¹⁰ Документы Московской хельсинской Группы / состав. Д. Зубарев, Г. Кузовкин. – Москва, 2006. – С. 258-259.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Архів історії інакості СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.

¹¹³ Там само. – Арк. 11.

Тому, вони чітко вказували, що можуть виступати від імені «інвалідів війни» тільки за попереднім узгодженням¹¹⁴. Також, ми схильні вважати, що це зумовлено існуванням окремої організації, яка займалась захистом та відстоюванням прав ветеранів – Комітетом ветеранів Великої Вітчизняної війни, очолюваним культовим радянським героєм Олексієм Маресьєвим¹¹⁵.

2.2 Соціально-економічні проблеми людей з інвалідністю: бачення ІГЗП

Засновниками ІГЗП були люди з набутою інвалідністю: Валерій Фефелов, Юрій Кисельов та Файзулла Хусаїнов. Вони вважали, що тільки люди, які безпосередньо мають інвалідність, можуть змінити становище цієї категорії, а не насильно нав'язані опікуни у вигляді Міністерства соціального забезпечення¹¹⁶. Також, у склад членів групи входила дружина Валерія Фефелова – Ольга Зайцева. Вона не мала інвалідності, тому її функції переважно зводились до фізичної допомоги, тобто: кудись з'їздити, відвести чи привести матеріали¹¹⁷. На початку 1980-х р. до Ініціативної групи приєднався Володимир Рябоконт у якості редактора. Як стверджує правозахисник, його попросила редагувати бюлетені ІГЗП Лариса Богораз, тому що на той час ні Юрій Кисельов, ні Валерій Фефелов не мали спеціалізованої журналістської або філологічної освіти¹¹⁸. Окрім цього, Рябоконт займався відправкою матеріалів ІГЗП на Захід:

Юрий передавал документы, я просматривал их, если у меня были какие-то вопросы, то мы переговаривались исключительно только на бумаге вот и всё, никогда вслух. Иногда что-нибудь мы конечно говорили, но существенные вещи, что касается передачи материалов, редактуры и так далее – всё это молча делалось. Вот я собирал эти

¹¹⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 675.

¹¹⁵ Как это было. Очерки истории инвалидного движения в России и создания ВОИ // Исключенные из общества. – 2008. – №28. / Електронний ресурс: <http://www.index.org.ru/journal/28/kakbylo.html>, відвідано 20.02.2020.

¹¹⁶ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 408.

¹¹⁷ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 2.

¹¹⁸ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконт від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 1.

документи, работал над ними дома и потом уже, когда они были все отредактированы, я их передавал¹¹⁹.

Навесні 1981 р. замість Володимира Рябоконея редагуванням бюлетенеїв почала займатись Олена Саннікова¹²⁰. Цікаво, що у переважній більшості матеріалів групи ми не знаходимо підпису Олени Саннікової чи Володимира Рябоконея під документами, що засвідчувало б їх залученість як членів. Рябоконець стверджував, що його не цікавила публічність¹²¹, а Саннікова це пояснювала наступним чином:

Я в свои 20 лет не была уверена, что могу взять на себя такую ответственность – стать членом правозащитной инициативной группы. Я видела, что среди членов подобных групп много кандидатов наук, есть и доктора наук (Юрий Орлов, например). Я считала, что мне для начала нужно хотя бы завершить высшее образование. И понимала, какая это ответственность. Поэтому и членом ИГЗПИ я себя не объявляла, а просто была активным помощником этой группы¹²².

За твердженням двох опитаних членів ІГЗПІ та вдови Кисельова, беззаперечним лідером Ініціативної групи захисту прав інвалідів був Юрій Кисельов. Попри це, Олена Саннікова стверджувала, що у взаємовідносинах між членами групи не існувало жодної ієрархії, навпаки, голос та думка кожного мали значення¹²³.

Окрім існуючого кістяка, Ініціативній групі допомагали розповсюджувати інформацію люди з різних областей РСФСР. Так, наприклад, у Новосибірській області діяв Василь Первушин, який вів переписку з Оленою Санніковою, а коли приїздив до Москви, то зустрічався з нею та відвозив бюлетені до своєї місцевості¹²⁴. Також, діяльність групи підтримували правозахисні активісти. Наприклад, член МГГ та поет Віктор Некіпелов написав статтю «Стерті з фасаду» (1979), у якій схвалював

¹¹⁹ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконеєм від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 4.

¹²⁰ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 1.

¹²¹ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконеєм від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 1.

¹²² Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна.. – С. 1.

¹²³ Там само. – С. 3.

¹²⁴ Там само.

рішення про створення Ініціативної групи, адже це давало змогу людям заявити про свої права¹²⁵.

Для реалізації поставлених цілей, члени Ініціативної групи захисту прав інвалідів випускали інформаційний бюлетень, у якому містились документи групи, листи людей з інвалідністю, звернення до владної верхівки, міжнародної громадськості, власні статті членів групи або їхня реакція на поточні події. За твердженням Олени Саннікової, задачі між членами групи спеціально не розподілялись, переважно, документи укладали Юрій Кисельов та Валерій Фефелов, але підписи ставились від усіх членів групи¹²⁶. Інколи, ускладнюючим моментом для ведення діяльності була фізична віддаленість членів групи, оскільки Валерій Фефелов з дружиною проживали у Юр'єв-Польському, Юрій Кисельов та Олена Саннікова знаходились у Москві, а Файзулла Хусаїнов – у Чистополі¹²⁷. Цікавим видається факт збереження матеріалів ІГЗПІ Юрієм Кисельовим, про який згадував Володимир Рябоконт:

У него Запорожец такой, знает ли, был очень интересный. Там было всё как бы разобрано и в результате мы сидели на полу. У него там было дщице, где он держал документы. Потом у него тележка была, он на ней катался, и там тоже был тайник, где он держал свои бумаги, это я помню очень хорошо¹²⁸.

Всього, за п'ять років існування групи, було випущено 14 випусків бюлетеню, формат яких не був повністю уніфікований. Зокрема, не існувало чітких принципів для формування тематичного наповнення бюлетенів, це робилось згідно поступового надходження інформації¹²⁹. Певним винятком був хіба що сьомий номер, присвячений житловій проблемі¹³⁰. У цілому, формат бюлетеню поступово доповнювався різними елементами. Наприклад,

¹²⁵ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 76.

¹²⁶ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 2.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконт від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

¹²⁹ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

¹³⁰ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 93.

тільки з шостого номеру з'явився епіграф, який у подальших випусках інколи змінювався. Також, наприкінці випусків з'явилась рубрика «курйозів», що налічувала випадки дивних, комічних та сумних переписок між владними органами та особами з інвалідністю¹³¹. Самвидавні матеріали Ініціативної групи поширювались характерним для правозахисників способом – з рук в руки або з okazією¹³².

Загалом, окремі тематичні документи ІГЗПІ були присвячені різним соціально-економічним проблемам людей з інвалідністю. З бюлетенів можна виділити низку тематик, на яких робився акцент редакції ІГЗПІ. Передовсім йшлося про недоліки у працевлаштуванні, матеріальному забезпеченні, відпочинку, лікуванні, протезуванні та ортопедії, житловій та транспортній проблемі.

Аналіз документів варто розпочати з проблеми, якій владне керівництво присвячувало найбільшу увагу в контексті соціального забезпечення, – працевлаштування, адже воно мало повернути людину з інвалідністю до «нормального» життя. Члени ІГЗПІ окреслили процес отримання професії та влаштування на роботу в інших барвах: *«Получение профессии для инвалида всегда сопряжено с нервозностью и бесперспективностью. Выбор работы настолько ограничен, что выбирать не приходится»*¹³³. Проблему працевлаштування було висвітлено у третьому номері бюлетеню від 26 серпня 1978 р., де члени групи зробили акцент на декількох незадовільних аспектах. Першочергово, наголошувалось на обмеженості офіційної політики щодо працевлаштування, що головним чином стосувалось тих, хто отримав інвалідність на робочому місці. Причиною цього, на думку редакції, був той факт, що у Москві існувало

¹³¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 89.

¹³² Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

¹³³ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 30.

всього два профтехучилища: одне для механіків швейних машин, а інше для садівників-декораторів¹³⁴.

Можемо припустити, що обмежений вибір дійсно зменшував можливість людини отримати професію в іншій сфері або перекваліфікуватись, але ми не знаходимо опозиційних установок членів групи щодо недоцільності праці як такої. Навпаки, з епіграфу до цієї статті можна простежити, що вони вважають працевлаштування життєво необхідною функцією¹³⁵, а отже, вони усвідомлювали, що праця, як один із головних способів повноцінного існування людини в СРСР, була важливою. Водночас, з боку ІГЗП простежується критика надомної праці. Зокрема, члени ІГЗП вважали, що своєю «одноманітністю» та «примітивністю» надомна праця провокувала до алкоголізму або пошуку «легкого заробітку», що призводили до «морального занепаду» людей¹³⁶.

На прикладі житлової проблеми, увагу якій приділено у документі №12 сьомого бюлетеню від 12 липня 1979 р., ми можемо простежити інший спосіб подання інформації та аргументації проблеми з членів групи. Вони намагались пояснити, що відсутність елементарних зручностей у життєвому просторі людини з інвалідністю призводить до порушення психіки, розвитку комплексу неповноцінності та невіру у будь-які покращення¹³⁷. Для аргументації своєї позиції, редакція писала про конкретні недоліки: людям з інвалідністю не дозволено мати додаткової площі для надомної роботи або специфічних фізичних вправ, у квартирах наявні вузькі коридори, що не дають змоги розвернутись колясці, інколи, коляска взагалі могла не пролізати у ванну кімнату, туалет, ліфт, а внизу під'їзду завжди були сходинки, які важко подолати людині на колісному кріслі¹³⁸.

¹³⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 31.

¹³⁵ Там само. – Арк. 30.

¹³⁶ Там само. – Арк. 31.

¹³⁷ Там само. – Арк. 95.

¹³⁸ Там само.

Щоб максимально переконливо висловити свою думку, члени Ініціативної групи апелювали до порушеної статті Конституції СРСР, яка передбачала сприяння індивідуального житлового будівництва, справедливий розподіл під громадським контролем житлової площі¹³⁹. Апелювання до нормативних документів було характерною рисою для правозахисників, тому члени ІГЗПІ не були винятком.

Цей же прийом було використано у документі № 10 «Інваліди в СРСР та Всезагальна Декларація прав людини» від квітня 1979 р. У переліку порушених статей Декларації, було виокремлено: №5, 7, 8, 12, 13, 16, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, а також – статті Конституції СРСР №9, 14, 15, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58 та статтю громадянського кодексу РСФСР про право на повне покриття збитку при виробничій травмі¹⁴⁰. При цьому, кожен аргумент членів групи на вказані статті був чітко обґрунтований. Зокрема, стаття 12 Загальної Декларації прав людини передбачала, що ніхто не може вторгтися в особисте сімейне життя людини та посягати на недоторканність її житла. На противагу цьому, члени ІГЗПІ вказували, що до Юрія Кисельова чотири рази на місяць навідувалась міліція та дискредитувала його – спочатку конфіскувала листи, які мали передатись в журнали «Англія» та «Кур'єр» потім фабрикувала справу про «п'янку інвалідів» у його квартирі¹⁴¹.

Дещо інший підхід до висвітлення проблеми можна простежити у документі № 9 «Про лікування хворих с ураженням хребта в СРСР» п'ятого бюлетеня від 27 січня 1979 р. У преамбулі до цього документу знаходимо критику того, яким чином створювався та пропагувався політичний імідж радянською пресою. Прикладом послугувала газета «Вечірня Москва», яка у грудні 1978 р. опублікувала статтю про професійність радянських лікарів, що змогли відновити чутливість паралізованих пальців ніг американця за

¹³⁹ Конституція ССРСР (7 жовтня 1977 г.) – Ст. 44.

¹⁴⁰ Архів історії інакодомства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 73.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 72.

допомогою методів нейрохірургії¹⁴². Члени групи схилились до думки, що це вдалось зробити тільки тому, що до лікування було відібрано найкращих лікарів¹⁴³. Цей випадок був наведений редакцією, щоб зробити логічний перехід до глобальної проблеми – безвідповідальності лікарів за свої вчинки.

Для цього, редакція послуговувалась трьома листами людей з інвалідністю, які зіткнулись з неякісним втручанням лікарів, що лише погіршило їхній стан здоров'я. Зокрема, громадянин Прокопчук, який мав черепно-мозкову травму поділився історією про те, як лікар Брестської області лікарні Ємельянова замість проведення краніопластичної операції без згоди пацієнта зробила висічення рубців на мозковій оболонці, у результаті чого у чоловіка розвинулась травматична епілепсія¹⁴⁴. У інших двох випадках, жителі Москви – Астахов та Масягін – після операції на хребті отримали параліч нижніх кінцівок з тяжким ураженням урології¹⁴⁵. Ба більше, усі троє не отримали жодної компенсації за отриманні травми¹⁴⁶. Ці випадки подавались як наочна ілюстрація того, що в Радянському Союзі існувала проблема як юридичної, так і моральної безвідповідальності серед медичного персоналу за свої вчинки.

Також, члени Ініціативної групи стверджували, що загальні проблеми з лікуванням були пов'язані з економічними факторами: завищеною вартістю ліків та путівками до санаторіїв (310 рублів), які перевищували розмір пенсії (у середньому 70 рублів), дефіцитом товарів, витратами на стаціонарне лікування (переїзд, послуги в лікарні) тощо¹⁴⁷. Окрім цього, йшлося, за їхнім твердженням, і про інфраструктурну проблему – недостатню кількість створених закладів, які спеціалізувались б на лікуванні людей з спинно-мозковою травмою. Так, наприклад, члени ІГЗПІ наводила кількісні

¹⁴² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 53.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 54.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 55.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 54.

показники лікарень, що можуть надавати мінімальні умови для людини з інвалідністю по всій РСФСР: Центральний нейрохірургічний інститут імені академіка М. Бурденко (30 місць), Інститут хірургії імені О. Вишневського (120 місць) у Москві та Науково-дослідний нейрохірургічний інститут імені А. Поленова (40 місць) у Ленінграді¹⁴⁸.

Член Ініціативної групи Файзулла Хусаїнов у своєму зверненні до Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, розміщеному у першому бюлетені від 20 травня 1978 р., описував умови лікування в інституті імені О. Вишневського. Колись він проходив там лікування, у відділенні було 43 людини, але догляд за ними здійснювала лише одна санітарка, яка порушувала норми гігієни¹⁴⁹. Ба більше, для пересування людям з травмою спинного мозку було виділено всього два колісних крісла, які були скріплені не болтами, а перев'язані бинтами¹⁵⁰.

Окрім опису та критики наявних проблем, члени групи намагались подати альтернативні пропозиції у більшості випадків. Зокрема, вони мали власне бачення змін щодо ситуації з лікуванням. Тому, у документі №9 вони звернулись до органів охорони здоров'я з проханням створити великий науковий центр з розробки методів лікування, організувати спеціалізовані клініки, підвищити відповідальність лікарів та надати можливість людям з травмою хребта користуватись консультаціями за кордоном¹⁵¹.

Остання пропозиція, незважаючи на тогочасний політичний контекст розрядки у міжнародних відносинах, виглядала доволі утопічною. Так, наприклад, 18-21 вересня 1978 р. у Великій Британії проходила друга Європейська конференція Міжнародної реабілітації на тему «Інвалідність в родині» та виставка «Найдекс-78», у якій СРСР представляла заступниця

¹⁴⁸ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 54.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 5.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 55.

міністра соціального забезпечення УРСР Олександра Лук'яненко¹⁵². У своїй доповіді вона наголошувала, що такої якості як на Заході Радянському Союзу не досягти через слабку технічно-виробничу базу протезної промисловості та відсутність інженерних служб¹⁵³. Водночас, органи соціального забезпечення могли б взяти за приклад засоби малої механізації з обслуговування та прилади для обслуговування лежачих хворих – підйомники, каталки, тележки, стільці-ходунки, приліжкові столики, кімнатні та дорожні коляски, електроколяски з кнопковим управлінням¹⁵⁴. Натомість, заступник голови Держплану УРСР Михайло Махія вів у доповіді Держплану УРСР 20 жовтня 1978 р., що міністерства не можуть займатись усією переліченою роботою¹⁵⁵.

Окремо слід відзначити документ №17 від 2 липня 1980 р., який по суті являв собою відкритий лист до голови Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна. У ньому порушувалось питання права на вільне пересування, тобто проїзду мотоколясок з ручним керуванням та звичайних транспортних засобів у місцях відпочинку. Проблема полягала у тому, що людям з інвалідністю був необхідний дозвіл для пересування на території СРСР, а члени ІГЗП пропонували ввести відповідну статтю у радянське законодавство, яка б знімала будь-які обмеження на пересування¹⁵⁶, але відповіді на це звернення не було.

Іншим методом аргументації, що її використовувала ІГЗП, було порівняння становища людей з інвалідністю або стану тої чи іншої проблеми на Заході та у СРСР. У різних номерах бюлетенів часто проводяться такі порівняння. Наприклад, висвітлюючи транспортну проблему, члени Ініціативної групи вказували, що у 1973 р. у США було прийнято постанову про пристосування транспорту для людей з інвалідністю, а у Великій

¹⁵² ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 2676. – Арк. 184.

¹⁵³ Там само. – Арк. 187.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 186-187.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 188.

¹⁵⁶ Архів історії інакордумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 157.

Британії було побудовано спеціальний пароплав, у той час як в СРСР усюди існували високі та вузькі трапи, які унеможлилювали заїзд на пароплав¹⁵⁷. Або зазначали, що в Голландії, Польщі та Чехословаччині існують спеціальні міста-супутники та мікрорайони, водночас, у СРСР вже 20 років не будується реабілітаційний центр у Москві¹⁵⁸. Ця тенденція в аргументації є дуже показовою, адже вона демонструє зацікавленість у проблемах, які існують відносно людей з інвалідністю не тільки на локальному рівні, але й глобальному. Ба більше, коли Радянський Союз підписав Гельсинський Акт, то по суті взяв на себе зобов'язання виконувати міжнародні стандарти, тому члени ІГЗПІ апелювали до різних нормативних актів.

Загалом, ІГЗПІ виявляла всебічний підхід при розгляді тої чи іншої проблеми. Наприклад, транспортне питання було комплексно проаналізовано, оскільки у бюлетенях розміщувались дані як про особистий, так і громадський транспорт. Особистим транспортом для більшості людей з інвалідністю була мотоколяска. Її використання, на думку членів групи, забирало багато моральних та фізичних сил через довге очікування отримання мотоколяски та труднощі у її зберіганні, зокрема, побудові дорогого гаражу¹⁵⁹. Ба більше, наголошувалось на тому, що мотоколяска справляла поганий вплив на здоров'я, адже через перевищення шуму та вібрацій у салоні, у людей виникало запаморочення, погіршувався слух, тряска провокувала порушення роботи кишківника та запалення суглобів¹⁶⁰.

Окрім цього, важливою проблемою було ремонтування мотоколясок, адже у Москві функціонувала лише одна майстерня до якої вкрай важко добиратись: спочатку необхідно було зробити чотири пересадки на громадському транспорті з будь-якого району, потім пройти 700 м пішки, а

¹⁵⁷ Архів історії інкодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 151-152.

¹⁵⁸ Архів історії інкодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 95.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 62.

¹⁶⁰ Там само.

для входу у майстерню – подолати сходи без перил¹⁶¹. У якості альтернативи, існував варіант ремонту мотоколясок за рахунок Міністерства соціального забезпечення, вартість якого складала 350 рублів. Однак, цей спосіб займав близько двох місяців, до того ж, при ремонті застосовували метод «вибраковки», тобто з розібраних мотоколясок збирали необхідні деталі, які встановлюють у «нову» коляску¹⁶². За оцінкою членів ІГЗПІ: *«в теченні полугода, пока длітся гарантія, інвалід – постійний посетитель мастерской по поводу различных поломок. Бывает и так, что в конце гарантийного срока капитального ремонта мастерская вынуждена менять коляску целиком»*¹⁶³. Тому, вигоди при користуванні офіційною підтримки не було.

Щодо громадського транспорту, то ключова теза членів Ініціативної групи полягала у тому, що при проектуванні будь-якого виду транспорту ні владне керівництво, ні забудовники, ні архітектори не думали про потребу людини з інвалідністю самостійно та безбар'єрно пересуватись¹⁶⁴. Недосконалість конструкцій транспорту мала різні ознаки. Зокрема, це були високі сходинок в автобусах, трамваях, троллейбусах та відсутність перил, яка змушувала людей з інвалідністю просити по допомогу перехожих, що зайвий раз підкреслювало безпорадність та травмувало психіку особи з інвалідністю¹⁶⁵. Відсутні ліфти у метро унеможлилювали доступ до цього виду транспорту загалом, на літаках не було спеціальних підйомників, а у медичних пунктах на вокзалах були відсутні колісні крісла¹⁶⁶. Щоб усунути усі ці недоліки, редакція групи пропонувала уряду залучити людей з інвалідністю до обговорення транспортних питань¹⁶⁷. Це можна пояснити принципом «нічого для нас без нас», тобто, коли до вирішення будь-якого

¹⁶¹ Архів історії інаклюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 64.

¹⁶² Там само. – Арк. 65.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 151.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 151-152.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 152.

питання необхідно залучати безпосередню групу людей, яких торкається та чи інша проблема. На офіційному рівні цей принцип оформився лише після прийняття Конвенції прав людей з інвалідністю¹⁶⁸, але як бачимо, ще у 1970-ті –1980-ті люди з інвалідністю вже усвідомлювали гостру потребу своєї участі в обговоренні важливих питань.

Варто зазначити, що у багатьох бюлетенях наскрізною темою є заклик про необхідність створення окремого товариства, яке б відстоювало права людини з травмою в опорно-руховому апараті. Так, наприклад, при описі житлової проблеми, знаходимо наступний меседж про важливість створення такого товариства: *«Все встанет с головы на ноги только после создания инвалидного общества, которое само будет непосредственным заказчиком всего, что касается инвалидов, как это делается в других более развитых странах»*¹⁶⁹. Також, члени Ініціативної групи вважали, що згуртованість та гласність може допомогти на шляху до вирішення проблем людей з інвалідністю. Тому, окрім заклику створити Всесоюзне товариство інвалідів, вони поширювали заклик до утворення організаційних осередків на місцях, які надалі могли б стати основою майбутнього товариства осіб з інвалідністю¹⁷⁰. Ця ініціатива знайшла свій відгук.

Зокрема, на початку 1980-х р. в УРСР декількома активістами – Костянтином Сорокою, Віктором Коцюбою, Людмилою Перник, Тетяною Боровковою та Наталею Балагуровською – було створено Групу сприяння інвалідам, яка також прагнула утворити Всесоюзне товариство інвалідів¹⁷¹. Їхні цілі, на відмінну від встановлених ІГЗП, мали більш опозиційні риси: *«Группа будет бороться со случаями невнимательного и пренебрежительного к инвалидам работников соеса и других*

¹⁶⁸ Convention on the rights of person with disabilities (3 May 2008). – Pt. 4.

¹⁶⁹ Архів історії інакордумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 96.

¹⁷⁰ Архів історії інакордумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 358.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 183.

учереждений»¹⁷². На жаль, нам невідомо, наскільки даній групі вдалось реалізувати свої цілі та як велась її діяльність, але сам факт її створення свідчить про розповсюдження інформації щодо діяльності ІГЗП та її ініціативи щодо створення Всесоюзного товариства інвалідів.

Ба більше, у січні 1982 р. членкині Ініціативної групи – Олена Саннікова та Ольга Зайцева, відвідали УРСР, аби посприяти новоутвореній українській групі. Про їх візит дізналось УКДБ та звинуватило жінок у веденні «агітацій з метою наклепу на радянський устрій», базуючись на свідченнях осіб з інвалідністю, опитаних в УРСР¹⁷³. Олена Саннікова зауважувала, що після повернення до Москви, жінки мали можливість поговорити з людьми, які начебто зробили наклеп на них:

Как-то при мне из моей квартиры Ольга позвонила одному из этих инвалидов и спросила, как у него дела. Тот ответил, что все хорошо, что им всем (с кем мы общались) выдали новенькие югославские коляски. Затем Ольга спросила, почему он дал показания, будто мы антисоветскую группу хотели организовать: «Разве хоть слово было об этом?». Тот ответил, что не хочет об этом говорить. Честно говоря, для меня это был шок»¹⁷⁴.

З цього постає, що позицію людей з інвалідністю, які проживали в СРСР, було легко змінити або зманіпулювати, адже в обмін на неправдиві свідчення, вони отримали матеріальне забезпечення у вигляді колясок.

2.3 Інші питання, порушені ІГЗП

Доволі важливим видається і той факт, що сфери інтересів Ініціативної групи захисту прав інвалідів не обмежувались суто соціально-економічними проблемами. Членів групи хвилювали питання дотримання прав політв'язнів з інвалідністю, розміщення здорових людей у психіатричних лікарнях, наслідки Афганської війни, а також – особисті проблеми читачів, які надсилали їм листи.

Щоб комплексно розкрити умови утримання та ставлення до політв'язнів з інвалідністю, було видано окремий документ №14 у листопаді

¹⁷² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 183.

¹⁷³ Там само. – Арк. 840.

¹⁷⁴ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3-4.

1979 р. Його створили на основі свідчень політв'язнів двох установ, а саме – ЖХ-385 в Мордовії, у селищі міського типу Потьмі та у Пермській області, Чусовського району, селі Всесвятська, установи ВС-389. Члени ІГЗПІ для кращої доказовості порушень наводили статтю Виправно-Трудового Кодексу РРФСР №37 щодо обов'язковості праці для в'язнів з інвалідністю. Фактично, радянська установка необхідності використання праці пронизувала усі сфери життя, тому було офіційно узаконено використання праці людей з інвалідністю у місцях позбавлення волі. Члени групи влучно зауважували, що будь-яка праця у статусі ув'язненого не зараховувалась у трудовий стаж, тому це не впливало на розмір пенсії людини з інвалідністю¹⁷⁵. Водночас, за відмову застосовували покарання. Наприклад, Юрія Храмцова, який був політв'язнем у 19-му таборі в Мордовії та мав інвалідність II групи, за подібну відмову відправили у Володимирську в'язницю, де до нього було встановлено строгий режим утримання¹⁷⁶.

У загаданих двох установах людей змушували виконувати непосильні норми, штрафували за невиконання роботи та позбавляли права на купівлю продуктів, користування продовольчим магазином упродовж місяця, забороняли отримувати посилки або бачитись з родичами¹⁷⁷. Такі обмеження змусили політв'язнів піти на крайні заходи і оголосити голодування. Цим самим вони вимагали припинити несправедливі покарання, покращити харчування, медичне обслуговування, правильне визнання груп інвалідності¹⁷⁸. Ба більше, ЛТЕК за вказівками керівництва таборів, умисно переводили політв'язнів з інвалідністю на III групу або просто позбавляли інвалідності, щоб мати можливість відправляти їх на особливо тяжкі роботи¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 115.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 114.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 116.

¹⁷⁹ *Фефелов В.* В СССР инвалидов нет!.. – Лондон, 1986. – С. 70.

Також, доволі поширеним методом боротьби з інакодумцями було насильне розміщення здорових людей у психіатричних лікарнях. Загалом, каральна медицина була своєрідним «легальним» способом контролю за правозахисниками, адже після виписки з лікарні передбачався постійний нагляд та обмеження нормального життя людини¹⁸⁰. Так, наприклад, у п'ятому номері бюлетеня від 27 січня 1979 р. було представлено історію Юрія Валова. Чоловіка з інвалідністю у 1976 р. відправили у московську психіатричну лікарню через те, що він намагався оскаржити своє звільнення з роботи, а після трьох місяців перебування Валова випустили, але його фізичний стан погіршився¹⁸¹. У 1978 р. його було вдруге розміщено у Московську центральну обласну лікарню, але завдяки розголосу з боку Ініціативної групи захисту прав інвалідів, вже через декілька місяців його було випущено¹⁸².

Володимиру Рябоконию та Олені Санніковій також не вдалось уникнути цих репресивних дій. За даними УКДБ Кримської області, Олені Саннікову затримали у травні 1981 р. через проведення анкетування для ІГЗПІ; а за те, що вона «займалась бродяжництвом» її помістили в ізолятор тимчасового утримання Сакського районного відділу внутрішніх справ¹⁸³. Сама Саннікова згадує про це наступним чином:

Я уехала в санаторий для инвалидов-спинальников, расположенный в городе Сакки недалеко от Евпатории. Целью было набрать как можно больше анкет. Меня задержали с пачкой анкет, посадили в камеру в отделении милиции, откуда ежедневно возили на допросы в местный КГБ. Через трое суток после требования немедленно меня освободить (по закону нельзя было удерживать человека более 3-х суток без предъявления обвинения) меня увезли в психбольницу г. Симферополя, где продержали две недели и затем самолетом отправили в Москву¹⁸⁴.

Володимира Рябоконию було відправлено у психіатричну лікарню у липні 1985 р. за ведення «антирадянської діяльності»:

¹⁸⁰ Crump T. Brezhnev and the decline of the Soviet Union. – New York, 2014. – P. 114.

¹⁸¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57-58.

¹⁸² Там само. – Арк. 85.

¹⁸³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 1088. – Арк. 40.

¹⁸⁴ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

Сначала в Кащенко, потом я проходил через институт Сербского, а к осени меня выпустили. Меня там конечно кололи жутко совершенно, это было безумие. Я там потерял зрение, у меня начались конвульсии, головокружения. Кстати, довольно долго тискали, может 10-15 лет я испытывал последствия. Это был кошмар. Это хуже-хуже лагеря¹⁸⁵.

Проблему тяжких умов існування політв'язнів з інвалідністю та умисного відправлення у психіатричні лікарні члени Ініціативної групи намагались вирішити через апеляцію до права на амністію у своєму бюлетені. Для цього було обрано вдалий час – 1981 рік, проголошений ООН Міжнародним роком інвалідів. Зокрема, у одинадцятому номері бюлетеня від 30 березня 1981 р. було розміщено звернення до Президії XXVI з'їзду КПРС, у якому редакція ІГЗПІ закликала провести всезагальну амністію політв'язнів з інвалідністю та осіб, яких примусово розміщували у психіатричних лікарнях. За їхнім твердженням, це підняло би міжнародний престиж СРСР та сприяло налагодженню відносин із Заходом¹⁸⁶. Відповіді ніякої отримано не було¹⁸⁷.

Щодо стосується війни в Афганістані, то це питання порушувалось у чотирнадцятому номері бюлетеню від 20 червня 1982 р. Члени Ініціативної групи наголошували на необхідності встановлення максимально точної кількості воїнів-афганців, які отримали інвалідність внаслідок воєнних дій, аби мати змогу привернути ширшу увагу міжнародної громадськості¹⁸⁸. Для цього, члени ІГЗПІ пропонували створити Комісію з представників нейтральних країн, яка займалась б збором коштів для допомоги постраждалим, а також – надати з боку міжнародного арбітражу вирок СРСР для відшкодування завданої шкоди¹⁸⁹. При цьому, наголошуючи на тому, що: *«СССР должен нести материальную и моральную ответственность за*

¹⁸⁵ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконею від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 7.

¹⁸⁶ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 618-619.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 694.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 368.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 369.

жертвы войны независимо от благородства или неблагородства своих намерений»¹⁹⁰.

Також, Ініціативна група захисту прав інвалідів отримувала листи від людей з інвалідністю. За твердженням Олени Саннікової, листи почали надходити на адресу Юрія Кисельова та Валерія Фефелова зі всього СРСР одразу після проголошення ІГЗПІ свого існування:

Члены группы и помощники не справлялись с задачей на них отвечать. Но кое с кем завязалась переписка. Помню, я долго переписывалась с девушкой с тяжелой инвалидностью из Казахстана. НО... письма изымались на обысках, сотрудники КГБ приходили к инвалидам с угрозами и с уговорами, клеветали на Группу и ее членов, и многие инвалиды прекращали переписку¹⁹¹.

Члени ІГЗПІ умовно розділяли листи на 5 категорій: *привітні*, у яких люди виражали радість від появи групи та пропонували свою допомогу; *песимістичні*, у цих листах люди з інвалідністю не вірили у можливість створення Всесоюзного товариства інвалідів; *описові*, де особи з інвалідністю дякували членам групи, що вони почули їх проблеми; листи з конкретними проханнями; *незадоволені створенням ІГЗПІ*, у них люди засуджували та навіть погрожували членам групи¹⁹². У документі №20 від 10 січня 1981 р. члени групи опублікували вибірку листів, які не були конфісковані радянською владою при обшуках.

Наприклад, знаходимо лист чоловіка з Білгородської області, написаний 10 лютого 1980 р. У ньому він оцінював діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів наступним чином: *«Чрезвычайно понятно и дорого ваше начинание, ибо оно олицетворяет полное уважение человеческого достоинства в условиях тотального ущемления прав не на словах, а на деле, всеми легальными средствами»¹⁹³*. Кардинально іншого характеру був недатований лист від невідомої жінки, яка звинувачувала Юрія Кисельова у наклепі на радянський устрій: *«Инвалидные интересы вас*

¹⁹⁰ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 369.

¹⁹¹ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 2-3.

¹⁹² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 629.

¹⁹³ Там само. – Арк. 631.

совершенно не интересуют. Спекулируя интересами чужих и наверно ненавидимых вами людей, используя их беды ради очернения нашего замечательного строя, вы льете воду на мельницу ваших настоящих хозяев – врагов нашего государства»¹⁹⁴.

Варто зазначити, що окрім розповсюдження різної інформації у бюлетенях, іншою формою діяльності Ініціативної групи захисту прав інвалідів було проведення соціологічних опитувань. Вони проводились шляхом поширення анкет. Метою було виявлення рівня розуміння наявних проблем та збирання статистичних даних про забезпечення людей з інвалідністю роботою та засобами для існування¹⁹⁵. Достеменно не відомо, яку кількість людей вдалось опитати членам групи, оскільки анкети постійно вилучались при обшуках¹⁹⁶.

Анкета налічувала 14 питань, на які респонденти мали дати закриту або відкриту відповідь. Серед відкритих питань центральними були наступні: «Що заважає Вам працювати?», «Що може полегшити Ваше життя?», «Якщо живете в будинку-інтернаті, то що Вас не влаштовує там?». В Архіві історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу нами було знайдено 61 заповнену анкету за 1978-1979-ті рр., надісланих з різних республік – РСФСР, УРСР, Молдавська УРС. Проаналізувавши цю вибірку, ми створили таблицю, завдяки якій можна простежити ключові потреби людей з інвалідністю. Зокрема, майже третина – 18 осіб з 61, зазначила, що робота є важливою річчю, яка може полегшити їх життя¹⁹⁷.

Хоча ці дані не можуть повноцінно репрезентувати думку більшості людей зі інвалідністю в СРСР, але факт переваги праці як ключової категорії серед респондентів доводить, що люди з інвалідністю вбачали у ній ресурс, який може принести користь суспільству та вітчизні, що вписувалось у

¹⁹⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 638.

¹⁹⁵ Там само. – Арк. 161.

¹⁹⁶ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

¹⁹⁷ (див. Таблицю 1).

радянську ідеологію. Цікаво, що на інше запитання ІГЗПІ, про бажання створення Всесоюзного товариства інвалідів, абсолютна більшість (57 чоловік з 61) відповіла позитивно, одна людина не хотіла створення товариства, а інші троє мали не однозначну відповідь – не знали, не могли або були не сміливі для визначення своєї відповіді.

Отже, перші прояви руху за відстоювання прав людей з інвалідністю у Радянському Союзі почались у 1956 р., під час проведення демонстрації 30 мотоколясок. Наступні двадцять з лишнім років було декілька спроб утворити організацію людей з інвалідністю, але кожна з них зазнавала утиску з боку влади. Тригером, який прискорив появу Ініціативної групи захисту прав інвалідів стала Московська Гельсинська Група. У цілому, діяльність ІГЗПІ була типовою для правозахисного руху і характеризувалась створенням власного бюлетеню, де деталізовано та обґрунтовано розкривався комплекс соціально-економічних проблем людей з інвалідністю. Описуючи кожен аспект, члени групи завжди робили акцент на тому, що існуючі проблеми усіляко обмежували права людей з інвалідністю в СРСР. Також, для створення деяких матеріалів члени групи залучали як власний, так міжнародний досвід вирішення або навпаки загострення проблем. Інколи у бюлетенях Ініціативної групи були опубліковані відповіді з боку керівництва, але загальний тон влади на будь-які пропозиції ІГЗПІ був негативний та супроводжувався установкою, що в СРСР соціальне забезпечення є чудовим, а члени групи тільки пишуть наклепи¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 4.

Розділ III. Зовнішній контекст діяльності ІГЗП.

3.1 Зв'язки ІГЗП з міжнародною громадськістю

Моральні цінності учасників правозахисного руху співпадали з цінностями західних демократичних країн, тому між радянськими правозахисниками та міжнародною громадськістю існував взаємозв'язок¹⁹⁹. Іноземні журналісти та співробітники радіо використовували інформацію радянських правозахисників, щоб мати канал для отримання альтернативної версії подій, що відбувались у Радянському Союзі²⁰⁰. Для правозахисників контакт із Заходом давав можливість розповісти про наявні проблеми. Відповідно, однією із задекларованих цілей Ініціативної групи захисту прав інвалідів було встановлення контактів з міжнародними організаціями²⁰¹.

У документі №19 «Чого ми хочемо?», який розміщувався у десятому номері бюлетеню від 10 грудня 1980 р., знаходимо розгорнуте пояснення цьому прагненню до комунікації. Члени ІГЗП бажали врахувати досвід товариств людей з інвалідністю інших країн, аби не повторити помилки при створенні власного Всесоюзного товариства інвалідів²⁰². Ба більше, зв'язок з міжнародною громадськістю Ініціативна група прагнула встановлювати не на адміністративно-бюрократичному рівні, а через безпосередні контакти осіб з інвалідністю між собою²⁰³.

За твердженням Володимира Рябоконя, серед іноземних інституцій, куди надсилались матеріали ІГЗП, були: Amnesty International, Міжнародне товариство прав людини у Франкфурті, Конгрес Сполучених Штатів Америки, газети західних демократичних країн, зокрема, «Посів» та «МТС», що знаходились у Західній Німеччині, а також, «Російська думка» у

¹⁹⁹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. – Москва, 2012. – С. 270.

²⁰⁰ Soviet Dissent and Its Repression Since the 1975 Helsinki Accords // Central Intelligence Agency. – 2011. – Р. 2.

²⁰¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.

²⁰² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 677.

²⁰³ Там само. – Арк. 678.

Парижі²⁰⁴. Яскравим прикладом може слугувати опублікована стаття Юрія Кисельова «Мертві герої дорожче живих» у 4 номері журналу «Посів» за 1985 р. У ній лідер ІГЗП описував сприйняття радянської влади людей з інвалідністю, яка усіяло дискредитувала їх: *«Задача партийной пропаганды – воспитание новых героев, а вид калеки – антисоветски пацифистичен. Он наводит на мысль об израненной земле, машинах, блиндажах, скелетах зданий, закрученных в немыслимые спирали мателлоконструкциях. Все это давит на психику в ненужном партии направлении»*²⁰⁵.

Водночас, Валерій Фефелов у своїй монографії зазначав, що на початковому етапі діяльності ІГЗП, у членів групи не було конкретного уявлення про діяльність міжнародних організацій²⁰⁶. Дійсно, перші звернення до них, почали з'являтися тільки у третьому номері бюлетеню від 26 серпня 1978 р. Зокрема, у документі №2 знаходимо заклик від членів групи до російських відділів радіостанцій «Голос Америки», «Бі-бі-сі», «Німецька хвиля», «Голос Швеції», «Свобода» провести передачі про рух людей з інвалідністю в СРСР²⁰⁷.

Також, у цьому ж бюлетені було опубліковано відкритий лист «Інвалідам Заходу», написаний Валерієм Фефеловим. У ньому Фефелов звернувся до Ради всесвітніх організацій у справах реабілітації інвалідів та американського реабілітаційного центру «Ебілітіс Інкорпорейтед» з проханням звернути увагу на насилля, з якими стикаються люди з інвалідністю в СРСР²⁰⁸. При цьому, Валерій Фефелов зауважував: *«У вас, на Западе инвалиды живут полноценной жизнью, не чувствуя себя униженными и оскорбленными. Нам, в наших условиях о подобном остается*

²⁰⁴ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконею від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

²⁰⁵ Киселёв Ю. Мертвые герои дороже живых // Посев. – 1985. – №4. – С. 9.

²⁰⁶ Фефелов В. В СССР инвалидов нет!.. – Лондон, 1986. – С. 127.

²⁰⁷ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 26.

²⁰⁸ Там само. – Арк. 29.

*только мечтают и молчат»*²⁰⁹. Конкретно у цьому випадку інформацію про становище людей з інвалідністю на Заході Фефелов знайшов у журналі «Кур'єр»²¹⁰, але загалом, вагомий внесок у встановлення комунікації з міжнародними організаціями зробив редактор Володимир Рябоконеь.

За твердженням Рябоконея, Юрій Кисельов та Валерій Фефелов не знали іноземних мов, а тому саме він займався взаємодією з міжнародною громадськістю²¹¹. Редактор отримував газети та журнали з посольств та від журналістів, іноді чув необхідну інформацію по радіо, передавав матеріали ІГЗПІ на Захід, організовував прес-конференції та вів спілкування з представниками США, Західною Німеччини, Франції²¹². Зокрема, за його ініціативи створювались матеріали, у яких порівнювалось становище людей з інвалідністю в СРСР та на Заході. Інколи інформацію про становище осіб з інвалідністю в інших країнах члени ІГЗПІ отримували від Кроніда Любарського, члена Комітету прав людини у Франкфурті-на-Майні²¹³. Водночас, Олена Саннікова зауважувала, що Юрій Кисельов багато років вивчав та цікавився проблемою інвалідності на Заході²¹⁴.

Таким чином, якщо Володимир Рябоконеь виконував практичну функцію – безпосередню комунікацію, то Юрій Кисельов був ідейним рупором. Власне прикладом того, як Юрій Кисельов хотів привернути зарубіжну громадськість до проблем людей з інвалідністю, може слугувати випадок, який трапився у 1980 р. Тоді Кисельов разом з 12 друзями у кримському селищі планував влаштувати «олімпійський заплив», приурочивши його до Міжнародного року інвалідів²¹⁵. Співробітники УКДБ

²⁰⁹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконеєм від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 5.

²¹² Там само.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

²¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 1082. – Арк. 147.

швидко відреагували на такі «антирадянські» мотиви і у липні 1980 р. зірвали дану акцію²¹⁶.

Характерною особливістю у комунікації правозахисників та членів Ініціативної групи захисту прав інвалідів зокрема, були персоналізовані звернення. Так, наприклад, вони писали Норману Ектону – генеральному консультанту ООН у справах людей з інвалідністю, президенту міжнародної Ради 37 неурядових інвалідних товариств. Члени Ініціативної групи просили у нього організувати обговорення положення людей з інвалідністю в СРСР на міжнародних форумах, нарадах, з'їздах²¹⁷. Також, члени ІГЗПІ спілкувались з Президенткою Асоціації людей з травмою спинного мозку (Spinal Injures Association) – Леді Мешом. Валерій Фефелов зауважував, що мав зустріч з Леді Мешом²¹⁸, ймовірно, коли був в еміграції. Ба більше, 29 серпня 1979 р. директор даної Асоціації – Стівен Бредшоу, надіслав лист Юрію Кисельову, у якому повідомив, що лідера ІГЗПІ було прийнято у члени Асоціації²¹⁹. Незважаючи на те, що вони встановили зв'язок між своїми організаціями, радянська влада усіяко намагалась його розірвати. Наприклад, при ошуді Валерія Фефелова у 1979 р. було конфісковано анкети Асоціації людей з травмою спинного мозку, надіслані членам ІГЗПІ для заповнення офіційного бланку щодо прийняття у члени Асоціації²²⁰.

Мав місце ще один випадок членства ІГЗПІ у іншій організації – Європейському русі людей з інвалідністю (Europese Minder-Validen Aktie, 1970). В дванадцятому номері бюлетеню члени ІГЗПІ зауважували, що колись радянському урядові було запропоновано вступити у цю організацію та ввести 70 представників осіб з інвалідністю, але влада відмовилась²²¹.

²¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 1088. – Арк. 39.

²¹⁷ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 77.

²¹⁸ Фефелов В. В СССР инвалидов нет!.. – Лондон, 1986. – С. 130.

²¹⁹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.

²²⁰ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 142.

²²¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 677.

Тому, засновник організації, Луї Клаєс, вирішив вести діалог безпосередньо з ІГЗП. 31 жовтня 1980 р. він звернувся до членів Ініціативної групи з метою встановлення подальшого співробітництва, яке б покращило становище людей з ураженням опорно-рухового апарату²²². У відповідь на це, члени ІГЗП наголосили, що не можуть бути впевненими у надійності комунікації через пошту, тому що прикордонники часто псували та вилучали передані на Захід матеріали²²³.

Щоб зацікавити представників Європейської організації, члени групи запропонували декілька заходів для сприяння вирішення певних питань людей з інвалідністю в СРСР. Серед них був окремий напрям – звернення членів ІГЗП до представників релігійних конфесій із закликом відродження традиції благодійності²²⁴. Так, наприклад, в одинадцятому номері бюлетеню було розміщено два відкрити листи, датовані 12 січнем та 12 лютого 1981 р. Перший лист був адресований Папі Римському. У ньому члени ІГЗП описали дві проблеми, поширені в СРСР – незадовільний стан соціального забезпечення та заборона благодійної діяльності. Головним проханням з боку членів Ініціативної групи був прояв християнського співчуття до радянських осіб з інвалідністю²²⁵.

У другому листі члени групи звертались до представників Руської Православної Церкви. Апелюючи до традиції Руської Церкви допомагати усім обездоленим та страждаючим, члени ІГЗП просили у Патріарха Московського та всія Русі Пімена (Ізвекова), аби кожен ієрей під час проповіді нагадував християнинам про необхідність допомоги безпорадним людям²²⁶. При цьому, наводячи приклад праведного вчинку Ісуса Христа: *«Разве Иисус Христос не творил милостыню, не помогал, не исцелял калек во время земной Своей жизни? Придите ко мне все страждущие и*

²²² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 120.

²²³ Там само. – Арк. 120-121.

²²⁴ Там само. – Арк. 121.

²²⁵ Там само. – Арк. 621.

²²⁶ Там само. – Арк. 622.

обремененные...'. Нарушая этот завет Спасителя, Церковь теряет важнейшую функцию всякой христианской общины»²²⁷. Цей лист був проігнорований керівництвом РПЦ²²⁸. Тому, 28 червня 1981 р. члени ІГЗП вирішили звернутись до Всесвітньої Ради Церков, що знаходилась у Женеві. Вони просили Всесвітню Раду Церков закликати православне священство РПЦ приділити увагу усім знедоленим в СРСР²²⁹.

Загалом, мотив звернення за підтримкою до Церкви, Володимир Рябоконт пояснював наступним чином: *«Ведь Христос сказал: если вы верите, вы должны это подтверждать добрыми делами, вера без дел мертва. Так что это было обращение к совести верующих, к их возможной положительной реакции на происходящее»²³⁰. Враховувати треба ще той факт, що у 1970-ті – 1980-ті рр. серед різних прошарків населення почав формуватися потяг до сповідання релігії, що зародився внаслідок поступового розладу офіційної ідеології²³¹. Зокрема, Юрій Кисельов був віруючою людиною. Його колишня дружина – Ірма Філіппова, стверджувала, що у 1990-х рр. Кисельова вдома причащав отець Тихон із Російської Зарубіжної Православної Церкви, а також: *«на мольберте в комнате у Юры стояла работа с изображением Иисуса Христа, а не икона. Юра работал над этим образом много, несколько раз возвращался, работа была выполнена в смешанной технике. Особо почитал Юра Святого Серафима Саровского, у него была хорошая икона»²³².**

Як зазначає Володимир Рябоконт, зворотній зв'язок від міжнародної громадськості виражався у тому, що вони зберігали та доводили до відома уряду своєї країни інформацію, отриману від Ініціативної групи захисту прав

²²⁷ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 622.

²²⁸ Там само. – Арк. 685.

²²⁹ Там само. – Арк. 686.

²³⁰ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконт від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 5.

²³¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. – Москва, 2012. – С. 195.

²³² Інтерв'ю з Ірмою Філіпповою від 2 червня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 4.

інвалідів²³³. Окрім цього, членам ІГЗП висловлювали підтримку політики різних країн. Наприклад, 2 травня 1988 р. Юрію Кисельову надійшов лист від голови Бундестагу, який працював у комітеті з прав людини – Фрідріха Вогеля. У ньому, він привітав членів ІГЗП з 10-ю річницею існування та подякував за відстоювання прав людей з інвалідністю в СРСР²³⁴. Також, Фрідріх Вогель зауважив, що внесок Ініціативної групи захисту прав інвалідів полягає у тому, що значна кількість осіб з інвалідністю, які раніше були ув'язнені у виправних таборах та психіатричних лікарнях, стали вільними²³⁵. А в травні 1990 р. Юрій Кисельов отримав від Міжнародного товариства прав людини (Франкфурт-на-Майні) благодійний подарунок – одяг для людей з інвалідністю, які проживали в СРСР²³⁶.

З часом, члени ІГЗП почали отримувати запрошення відвідати різноманітні міжнародні заходи. Так наприклад, 12-14 квітня 1989 р. Юрія Кисельова було запрошено виступити на Семінарі експертів з персональної допомоги людям з інвалідністю у Страсбурзі у якості експерта²³⁷.

3.2 Реакція радянської влади на діяльність ІГЗП

З самого початку існування ІГЗП, члени групи чітко задекларували неопозиційний характер своєї діяльності: *«Мы стремимся в первую очередь отразить как насущную проблему, так и действительное положение инвалидов в СССР. Имея достаточно лояльное отношение к власти, мы не претендуем на какую-то оппозицию или 'самодеятельность'»*²³⁸. До того ж, усі члени групи відкрито вказували у публікаціях свої адреси проживання,

²³³ Інтерв'ю з Володимиром Рябоконею від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

²³⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Там само. – Арк. 55.

²³⁷ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 44.

²³⁸ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

що підтверджує відсутність у них наміру діяти нелегально. Ба більше, член групи Файзулла Хусаїнов зауважував: *«Мы говорим только правду и хотим видеть своё отечество, в котором мы родились и выросли, демократическим и справедливым не только на словах, но и на деле»*²³⁹. Такі настрої є притаманними для учасників правозахисного руху загалом, так само як і реакція влади на дії дисидентів. Власне, така позиція Ініціативної групи захисту прав інвалідів розцінювалась владним керівництвом як «антирадянська», тому майже одразу за членами групи почались обшуки, переслідування, погрози.

Члени ІГЗП публічно заявили про свою діяльність на конференції Московської Гельсинської Групи 25 жовтня 1978 р.²⁴⁰. А вже через місяць вони звернулись до голови Всесвітньої федерації інвалідів Нормана Ектона з відкритим листом, у якому описували репресії владних органів проти них. Репресивні дії почались 30 жовтня 1978 р., коли, скориставшись фізичною неспроможністю Валерія Фефелова, у його квартирі було проведено незаконний обшук особистих речей лейтенантами міліції районного відділу Юр'єв-Польського Карауловим та Єгорушкіним²⁴¹. Вони намагались знайти у нього вдома «сторонніх осіб», але після прочитання особистих листів, залишили квартиру²⁴². Окрім цього, через декілька днів біля воріт гаражу Валерія Фефелова було вирито яму²⁴³, яка по суті унеможливила його пересування. Згодом, 6 листопада 1978 р. мав місце повторний візит на квартиру Фефелова, під час якого співробітники КДБ заявили, що створення ІГЗП протирічить радянським законам та вимагали розпустити групу. Однак, представники КДБ не сказали, яку саме статтю порушила Ініціативна група²⁴⁴.

²³⁹ Архів історії інакودумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 208.

²⁴⁰ Там само. – Арк. 657.

²⁴¹ Архів історії інакودумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 50.

²⁴² Там само.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само. – Арк. 52.

Також, принизливе ставлення та погрози не оминули Юрія Кисельова. Вже 10 листопада 1978 р. Рада депутатів селища Планерське, Кримської області, де він проживав, прийняла рішення про знесення його будинку, аргументуючи це незаконним захопленням території та не відповідності обов'язковому проєкту місцевого архітектурного управління²⁴⁵. Варто зауважити, що Юрій Кисельов проживав у будинку, який власноруч облаштував для себе, врахувавши доступність. Він мав художню освіту, тому володів дизайнерськими навичками і разом з друзями-архітекторами спроектував та побудував цей будинок-майстерню у 1956 р.²⁴⁶. Спершу, він намагався побудувати будинок за підтримки радянських архітектурних установ. Однак, станом на 1956 р. на його запит Архітектурне управління ніяк не відреагувало, оскільки на той час ніхто офіційно не займався побудовою спеціального житла для людей з інвалідністю²⁴⁷. Натомість, Юрію Кисельову було видано офіційний дозвіл на будівництво у 1956 р., яке влада навмисно у 1978 р. сфабрикувала²⁴⁸.

Через місяць місцева влада вирішила видозмінити тактику своїх дій відносно Юрія Кисельова, намагаючись інкримінувати порушення паспортного контролю особами, які нібито проживали у нього в будинку.²⁴⁹ Так, у грудні 1978 р. до Юрія Кисельова навідалися люди, які представились членами Комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни та погрожували підселити до нього в квартиру іншу родину, апелюючи до того, що він «занадто добре жив»²⁵⁰. Ми схильні припускати, що це були не справжні представники Комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни, а спекулянти, які умисно намагались спровокувати підселення людей.

²⁴⁵ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 51.

²⁴⁶ Там само. – Арк. 98.

²⁴⁷ Там само. – Арк. 51.

²⁴⁸ Там само. – Арк. 50.

²⁴⁹ Там само. – Арк. 129.

²⁵⁰ Там само. – Арк. 87-88.

Незважаючи на провокативні вчинки з боку правоохоронних органів, до певного часу ІГЗПІ не піддавалась залякуванням. Члени групи інформували своїх читачів, що навіть у випадку арешту вони будуть продовжувати вести свою діяльність, а їхні місця в групі можуть зайняти анонімні особи з інвалідністю, які підтримують діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів²⁵¹. Тоді, свою підтримку до ІГЗПІ висловлювала МГГ (Олена Боннер, Софія Калістратова, Мальва Ланда, Наум Майман, Віктор Некіпелов, Тетяна Осипова, Юрій Ярим-Агаєв), яка 25 січня 1979 р. видала документ №77, у якому чітко наголосила:

ИГЗПИ не является “дочерней” организацией МХГ, не входит в её состав и не направляется ею в своей деятельности. Однако мы сочувственно относимся к работе Инициативной группы, понимаем её проблемы и будем рассматривать любые репрессии против нее как новое нарушение Советским правительством принятых обязательств по обеспечению своим гражданам необходимых политических, культурных, а в данном случае – и социально-экономических прав, предусмотренных международными документами по правам человека²⁵².

У 1980 р. утиски відносно членів ІГЗПІ набули іншої форми. Зокрема, це стосувалось Валерія Фефелова, проти якого розгорнули інформаційну кампанію у юр'єв-польській газеті «За комунізм». 13 травня 1980 р. було випущено статтю, у якій діяльність Валерія Фефелова репрезентувалась як «антирадянська»: «Фефелов ради тщеславия и придания себе значимости в 1978 г. стал выдавать себя за правозащитника себе подобных людей, сочинять и рассылать знакомым и незнакомым лицам тенденциозные клеветнические материалы, порочащие советский общественный строй»²⁵³. Очевидно, що ЗМІ повністю залежали від офіційної політики, тому у газетах поширеним способом у звинуваченні були наклепи.

Ця ситуація не залишала байдужою дружину Фефелова, Ольгу Зайцеву, яка 15 травня 1980 р. здійснила візит до судді, щоб притягнути до відповідальності авторів статті за наклеп, але суддя відповіла, що у статті все

²⁵¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 67.

²⁵² Документы Московской хельсинской Группы / состав. Д. Зубарев, Г. Кузовкин. – Москва, 2006. – С. 334.

²⁵³ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 144.

відповідає дійсності²⁵⁴. Відповіддю з боку КДБ, на такий сміливий вчинок жінки, став візит 13 червня 1980 р. на квартиру родини чотирьох співробітників. Вони пригрозили жінці звільненням з роботи через її виступи «від імені інвалідів» та попередили, що у випадку «продовження плюндрування радянського устрою», на неї заведуть кримінальну справу та посадять за ґрати²⁵⁵. Таким чином, залякування та погрози були ще одним поширеним методом, який застосовували до членів ІГЗПІ.

Валерій Фефелов, у свою чергу, написав статтю у відповідь. Вона була опублікована у бюлетені ІГЗПІ у червні 1980 р. під назвою «Чого я хочу». Ключова теза була про необхідність забезпечення людям з інвалідністю повноцінного права на життя, яке полягало у дозволі мати товариство та друк, нормальний одяг та мотоколяски, пристосований транспорт, можливість отримати гідну освіту, роботу згідно зі специфікою травми або захворювання, придбати автомобіль, користуватися кваліфікаційною медичною допомогою, мати доступ у місця відпочинку, щоб були доступні усі громадські місця – театри, кінотеатри, бібліотеки²⁵⁶. Власне члени групи були настільки впевненими у правильності своїх дій, що 2 квітня 1980 р. відкрито звернулись до міністерки соціального забезпечення Дани Комарової. Члени ІГЗПІ мали бажанням гласно обговорити та отримати конкретні відповіді від Комарової, але жодної відповіді не одержали²⁵⁷.

У 1981 р. протидія діяльності групи вже набула радикального характеру. Зокрема, ще у грудні 1980 р. на Юрія Кисельова було скоєно напад з побиттям у під'їзді; а вже у березні 1981 р. було здійснено підпал його будинку в Криму разом з усім майном та мотоколяскою²⁵⁸. Олена Саннікова, згадує:

В мае 1981 года Юрий попросил меня поехать вместе с ним в Коктебель посмотреть, что осталось от дома. От дома остались обгорелые стены, сгорел каменный гараж и

²⁵⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 146.

²⁵⁵ Там само. – Арк. 147.

²⁵⁶ Там само. – Арк. 145.

²⁵⁷ Там само. – Арк. 150.

²⁵⁸ Там само. – Арк. 641.

*старенькая машина «Запорожец». Каким-то чудом уцелела деревянная пристройка. Мужество, конечно, он проявил огромное, когда не выдал эмоций и шутил в разговорах с людьми (толпа местной интеллигенции повалила сразу же, как только мы там появились, Юрия Ивановича там знали все)*²⁵⁹.

Фактично, владні органи поступово досягли своєї мети і знищили не просто місце проживання члена Ініціативної групи, а й осередок комунікації однодумців з інвалідністю.

Дещо іншого характеру були репресії проти інших членів Ініціативної групи. Так, наприклад, 7 липня 1980 р. на квартиру до дружини Валерія Фефелова, Ольги Зайцевої, прийшли співробітники КДБ та запропонували в обмін на покаяння, відмову від своїх поглядів та участі в діяльності ІЗГП, ключі від нової квартири, але жінка відмовилась²⁶⁰. Такі дії мали виключно маніпулятивний характер, адже родина Валерія та Ольги разом з двома дітьми та матір'ю Фефелова проживали у невеликій двокімнатній квартирі²⁶¹. Окрім цього, репресії велись проти близького оточення членів Ініціативної групи. Так, наприклад, друзі Юрія Кисельова – Філіпов та Толмсов – у 1978 р. були оштрафовані на 10 рублів кожен за порушення паспортного режиму, тобто за проживання без прописки, хоча вони просто гостювали вдома у Юрія менше двох днів²⁶².

Слід зазначити, що репресивні дії влади перешкоджали членам ІЗГП здійснювати власні заходи. Наприклад, у 1981 р. планувалось зібрати кошти для приїзду групи осіб з інвалідністю з різних куточків Радянського Союзу у Москву, аби провести для них екскурсію по музеях та історичних місцях²⁶³. Тоді, представники КДБ викликали Ольгу Зайцеву до себе на допит і пригрозили обшуком у кожного, хто надумає поїхати на дану зустріч у

²⁵⁹ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 3.

²⁶⁰ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 143.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 51.

²⁶³ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 5.

Москві та «неприємними наслідками» для тих, хто прийматиме приїжджих у своїх квартирах, тому цей захід довелось скасувати²⁶⁴.

Дані про порушення прав членів ІГЗП та репресій проти них публікувались у правозахисному інформаційному сховищі – «Хроніці поточних подій». Наприклад, у випуску №64 від 30 червня 1982 р. було повідомлено про насильний вилучення Валерія Фефелова із санаторію у Славянську через те, що у його особистих речах співробітники КДБ знайшли «матеріали антирадянського характеру» (мається на увазі 2 бюлетені ІГЗП та екземпляр газети «Російська думка»)²⁶⁵.

Переломним роком у настроях членів групи можна вважати 1982 р. Саме тоді, у чотирнадцятому номері бюлетеню були опубліковані два звернення із чітко визначеним опозиційним характером. 15 квітня 1982 р. був написаний відкритий лист Файзулли Хусаїнова на ім'я Президії Верховної Ради СРСР. У ньому член групи заявив про початок одноденних голодувань, приурочених до 1 травня, 7 жовтня, 7 листопада та 10 грудня через порушення радянським керівництвом прав на лікування, житло, відсутність телефону у квартирі та ведення постійних беззаконних дій з боку влади²⁶⁶. 15 січня 1982 р. Валерій Фефелов опублікував відкритий лист, у якому також звертався до Президії Верховної Ради СРСР: *«Я верю, будущее не за злом и насиллем, не за хамством и издевательством, а за разумом, справедливостью, нравственностью, а значит – не за вами»*²⁶⁷. Коли настрої Фефелова стали більш радикальними, радянська влада миттєво відреагувала. Вже восени 1982 р. подружжя Фефелова та Зайцевої були поставлені перед фактом: або їх відправлять у табір, або вони емігрують за межі Радянського Союзу²⁶⁸. Члени групи обрали другий варіант. На той час, вимушена еміграція була поширеним способом, який влада застосовувала проти

²⁶⁴ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 346.

²⁶⁵ Хроника текущих событий. – Москва, 1982. – №64 / Електронний ресурс: <http://hts.memo.ru/>, відвідано 01.05.2020.

²⁶⁶ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. – Ф. 109. – Арк. 874.

²⁶⁷ Там само. – Арк. 875.

²⁶⁸ Там само. – Арк. 192.

правозахисників²⁶⁹. Після того, як Фефелов та Зайцева залишили СРСР, в Ініціативній групі фактично залишились Юрій Кисельов з Оленою Санніковою, яка була в ІГЗПІ до моменту її арешту у 1983 р.²⁷⁰.

1983 р. умовно можна вважати точкою, яка розділила членів групи, хоча це не був кінець діяльності ІГЗПІ. Як зазначала Олена Саннікова:

Группа никогда не заявляла о своем распаде, о прекращении деятельности. Просто деятельность стала невозможна, ее задушил КГБ. С другой стороны, отдельные заявления от лица группы Юрий Киселев создавал и передавал на Запад все время. После моего ареста ему в этом помогали другие люди. Но активной деятельности быть уже не могло²⁷¹.

Дійсно, Ініціативна група захисту прав інвалідів після 1983 р. перестала випускати бюлетені, однак, упродовж 1980-х рр., Юрій Кисельов продовжував публікувати різні документи та звернення. Наприклад, знаходимо його особистий матеріал під назвою «Право підлості» (1989). У ньому Кисельов висловив свою позицію щодо створення Всесоюзного товариства інвалідів у 1988 р. Власне, лідер ІГЗПІ оцінював його появу дуже неоднозначно:

В перестройку режим был вынужден разрешить общество инвалидов, которого так долго мы добивались, но поставил во главе угодливых и послушных. Им и поручили дискредитировать нас. Вместе с “Московской правдой” в статьях “Ущемленная совесть” и “Обойдемся без борца” Чегаринцев, Евстифеев, Ломакин, Лупилов и Вахтина – “смельчаки” по команде сверху сделали это²⁷².

Після смерті Юрія Кисельова у 1995 р., як зауважує Ірма Філіппова, існували люди, які намагались продовжити його справу та ті, хто увічнив пам'ять та внесок лідера ІГЗПІ у рух за права людей з інвалідністю:

После кончины Юрия Ивановича, ИГЗПИ продолжала работать. Замечательные энтузиасты подхватили дело Юрия Ивановича и продолжали – это Таира Фейзурахманова и её коллеги продолжали приёмы инвалидов, помогали с юридической помощью в решении их вопросов. Потом была организована энтузиасткой одной – Нелли Ивановной Саламатиной, Лига помощи инвалидам имени Юрия Киселёва. Стали мы заниматься тем, чтобы на доме, где находился Центр по правам человека, где последние годы работал Юрий Иванович, была бы мемориальная доска²⁷³.

²⁶⁹ Soviet Dissent and Its Repression Since the 1975 Helsinki Accords // Central Intelligence Agency. – 2011. – Р. 6.

²⁷⁰ Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 5.

²⁷¹ Там само. – С. 6.

²⁷² Відкриті листи Ю. Кисельова. – Арк. 8 // Документи Ю. Кисельова.

²⁷³ Інтерв'ю з Ірмою Філіпповою від 2 червня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. – С. 4.

Отже, зв'язок з міжнародною громадськістю був невід'ємною складовою діяльності ІГЗП. Він давав змогу Ініціативній групі захисту прав інвалідів розповісти про проблеми людей з інвалідністю у міжнародному публічному просторі. Також, члени групи мали можливість отримувати зворотну інформацію про становище осіб з інвалідністю на Заході, яку вони використовували, створюючи порівняльні матеріали. Комунікувати ІГЗП вдавалось як з міжнародною пресою, яка публікувала їх статті та звернення, так і з організаціями (Асоціація людей з травмою спинного мозку, Англія та Європейський рух людей з інвалідністю, Бельгія), що запрошували отримати членство.

Радянська влада відреагувала на діяльність ІГЗП вкрай негативно. Причини цьому були наступні. Члени ІГЗП відкрито писали про існуючі проблеми, але це за інтерпретацією радянського керівництва були «антирадянські наклепи». Окрім цього, члени групи активно вели комунікацію із Заходом, до чого також була особлива нетерпимість. З проаналізованих способів влади протидіяти діяльності членів ІГЗП можна виділити постійні обшуки, залякування, насильне розміщення у психіатричній лікарні, примус до еміграції. Кожен з цих репресивних заходів був типовою реакцією влади на правозахисну діяльність.

Висновки

Сприйняття інвалідності було різним в кожний історичний період. Згідно з радянською парадигмою, інвалідність була патологією та дефектом, який необхідно було виправити. Аби зберегти обличчя «соціальної держави», радянське керівництво упродовжувало комплекс заходів соціального забезпечення для людей з інвалідністю. У період правління Леоніда Брежнєва, характерним було створення мережі спеціалізованих закладів – будинків-інтернатів та функціонування лікарняно-трудова експертних комісій. Головною метою цих структур було «повернення» людини з інвалідністю до «нормального» життя через відновлення спроможності до праці.

Фактично, офіційна політика декларувала «вирішеність» проблем людей з інвалідністю, натомість, самі люди з інвалідністю мали незадоволені потреби. У 1956 р. Юрій Кисельов організував демонстрацію, під час якої люди з інвалідністю заявили про намір мати власне товариство, на кшталт Всеросійського товариства сліпих та глухих. Тоді цей запит був проігнорований. Упродовж 1960-1970-х рр. було здійснено декілька спроб створити організацію осіб з інвалідністю, яка сприяла би утворенню Всесоюзного Товариства Інвалідів, але влада усіяко перешкоджала цьому. Ситуація змінилась у другій половині 1970-х р., коли у радянському правовому полі з'явився Гельсинський Акт. По суті, цей документ надавав правомірну можливість утворити організацію, яка б захищала права тої чи іншої категорії населення. Відтак, з'явилась Московська Гельсинська Група, яка стала каталізатором для появи Ініціативної групи захисту прав інвалідів.

Основна діяльність Ініціативної групи захисту прав інвалідів характеризувалась випуском інформаційного бюлетеню та проведенням соціологічних опитувань людей з інвалідністю по всьому СРСР. У своїх документах члени групи описували різноманітні проблеми, з якими стикаються люди з інвалідністю в СРСР – від неможливості мати задовільне санаторне лікування до порушення прав в'язнів з інвалідністю. При цьому,

члени ІГЗПІ доволі часто пропонували власне альтернативне бачення вирішення протезного, транспортного, житлового питань тощо. Однак, їхні пропозиції не були взяті до уваги владою.

Загалом, напрямки та методи ведення діяльності ІГЗПІ були типовими для правозахисного руху. Для аргументації своєї позиції, члени групи покликались на положення радянських нормативних актів та апелювали до міжнародних, співставляли становище людей з інвалідністю в СРСР та на Заході, встановлювали зв'язок з міжнародною громадськістю та організаціями, а саме – матеріали членів групи публікувались у журналах Західної Німеччини «Посів» та Франції «Російська думка», британська організація «Асоціація людей з травмою спинного мозку» та бельгійська «Європейський рух людей з інвалідністю» пропонували членство учасникам ІГЗПІ. Водночас, Ініціативну групу захисту прав інвалідів можна вважати унікальною, оскільки її члени надали гласності соціально-економічним проблемам та порушенню прав людей з інвалідністю у радянському та західному публічному просторі.

У цілому, ІГЗПІ діяла в рамках радянської законності, але через свою незалежну правозахисну природу, відкрите висвітлення проблем людей з інвалідністю та ведення комунікації із Заходом, вони піддавались різноманітним утискам. У членів групи постійно проводились обшуки, під час яких їх неодноразово залякували. Проти них були вчинені і більш радикальні заходи – спалення будинку та побиття Юрія Кисельова, розміщення у психіатричній лікарні Володимира Рябоконея та Олени Саннікової. Врешті решт, вимушена еміграція Валерія Фефелова та Ольги Зайцевої призвела до фактичної дезінтеграції групи. Після 1983 р. група продовжувала існувати лише номінально.

Список використаних джерел та літератури.

Джерела

1. Неопубліковані:

1. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 103. Коллекция Кронида Любарского. – Оп. 5. – Дело 1.
2. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 103. Коллекция Кронида Любарского. – Оп. 5. – Дело 2.
3. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 109. Елена Санникова.
4. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 1.
5. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 2.
6. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 3.
7. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 4.
8. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 6.
9. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 7.
10. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 8.
11. Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала. – Ф. 126. Юрий Киселёв. – Оп. 1. – Дело 21.
12. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 2. Рада Міністрів УРСР. – Оп. 14. – Спр. 2675.
13. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 2. Рада Міністрів УРСР. – Оп. 14. – Спр. 2676.

14. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 2.
Рада Міністрів УРСР. – Оп. 14. – Спр. 3556.
15. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 2.
Рада Міністрів УРСР. – Оп. 14. – Спр. 4435.
16. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 2.
Рада Міністрів УРСР. – Оп. 14. – Спр. 4437.
17. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ). – Ф.
16. Секретаріат КДБ УРСР. – Оп. 7. – Спр. 1082.
18. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ). – Ф.
16. Секретаріат КДБ УРСР. – Оп. 7. – Спр. 1088.

2. Опубліковані:

1. Документы Московской Хельсинской Группы / состав. Д. Зубарев, Г. Кузовкин. – Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. – 592 с.
2. Конституция СССР (7 октября 1977 г.).
3. Международный год инвалидов, 1981 г.: совместная деятельность ВОЗ с другими учреждениями системы ООН, направленная на предупреждение потери трудоспособности и реабилитации (24 октября 1980 г.).
4. Хроника текущих событий. – Москва, 1982. – №64.
5. Convention on the rights of person with disabilities (3 May 2008).
6. The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe [Helsinki Declaration] (1 August 1975).

Джерела в електронному форматі:

1. Декларация о правах инвалидов. Электронный ресурс:
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml.
2. Программа Коммунистической Партии Советского Союза.
Электронный ресурс:

http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/090.htm

3. Декрет СНК РСФСР от 8 декабря 1921 г. «О социальном обеспечении инвалидов» // Библиотека нормативно-правовых актов. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1250.htm.
4. Декрет СНК РСФСР от 8 июля 1925 г. «Положение о Всероссийском обществе слепых» // Библиотека нормативно-правовых актов. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2551.htm.
5. Декрет СНК РСФСР от 23 июня 1926 г. «Об утверждении положения о Всероссийском обществе глухонемых» // Библиотека нормативно-правовых актов. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2941.htm.
6. Постановление Совета Министров СССР от 5 ноября 1948 г. «Об утверждении положения о врачебно-трудовых экспертных комиссиях» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4723.htm.
7. Постановление Совета Министров РСФСР от 21 декабря 1956 г. «Об утверждении положения о врачебно-трудовых экспертных комиссиях» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5155.htm.
8. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 16 сентября 1966 г. «О внесении дополнений и изменений в Уголовно-Процессуальный Кодекс РСФСР» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6471.htm.
9. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 ноября 1973 г. «О дальнейшем повышении размеров пенсий инвалидам и семьям, потерявшим кормильца» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_8200.htm.
10. Постановление Совета Министров СССР от 18 апреля 1975 г. «О дополнительных льготах для инвалидов Отечественной войны и семей

погибших военнослужащих» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8608.htm.

11. Постановление Совета Министров СССР от 23 февраля 1981 г. «Об утверждении положения о льготах для инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10647.htm.

12. Постановление Совета Министров РСФСР от 14 сентября 1981 г. «О дополнительных мерах по улучшению материально-бытовых условий инвалидов Отечественной войны и семей погибших военнослужащих» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10898.htm.

13. Постановление Госкомтруда СССР, Секретариата ВЦСПС от 29 сентября 1981 г. «Об утверждении положения об условиях труда надомников // Законодательная база Российской Федерации». Электронный ресурс: <https://zakonbase.ru/content/part/417561?print=1>.

Усноісторичні свідчення:

1. Інтерв'ю з Володимиром Рябоконею від 21 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна.
2. Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна.
3. Інтерв'ю Інтерв'ю з Ірмою Філіпповою від 02 червня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна.

Література

Монографії, багатотомні видання, збірки:

1. *Алексеева Л.* История инкомыслия в СССР: новейший период. – Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. – 384 с.

2. *Архангельский А.* Свободные люди. Диссидентское движение в рассказах участников. – Москва: Время, 2016. – 352 с.
3. Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС. / подготов. текста и коммент.: А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин. – Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. – 282 с.
4. *Геллер М.* Машина и винтики. История формирования советского человека. – Лондон, 1985. – 336 с.
5. *Курленкова А., Носенко-Штейн Е.* Обратная сторона Луны, или что мы не знаем об инвалидности: теория, репрезентации, практики. – Москва, 2018. – 420 с.
6. *Смыслов О.С.* Забытые герои войны. – Москва, 2014. – 320 с.
7. *Февелов В.* В СССР инвалидов нет!.. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1986. – 164 с.
8. *Чалидзе В.* Права человека и Советский Союз. – Нью-Йорк, 1974. – 304 с.
9. *Albercht G., Seelman K., Bury M.* Handbook of Disability Studies. – Thousand Oaks, 2001. – 864 p.
10. *Barnartt S., Scotch R.* Disability protests: contentious politics 1970-1999. – Washington, 2001. – 261 p.
11. *Cook L.* The Soviet Social Contract and Why It Failed: Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin. – London, 1993. – 272 p.
12. *Crump T.* Brezhnev and the Decline of the Soviet Union. – London, 2013. – 256 p.
13. *Davis V.* Myth Making the Soviet Union and Modern Russia: Remembering World War II in Brezhnev's hero city. – London, 2018. – 368 p.
14. *Edele M.* Soviet Veterans of the Second World War: A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941-1991. – New York, 2008. – 348 p.
15. *Johnstone D.* An introduction to Disability Studies. – London, 2001. – 184 p.

16. *Linton S.* Claiming Disability: knowledge and identity. – New York, 1998. – 204 p.
17. *McCagg W., Siegelbaum L.* The disabled in the Soviet Union: past and present, theory and practice. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1989. – 303 p.
18. *Phillips S.* Disability and Mobile Citizenship in Postsocialist Ukraine. – Bloomington: Indiana University Press, 2011. – 299 p.
19. *Rubenstein J.* Soviet dissidents: their struggle for human rights. – Boston: Beacon Press, 1980. – 304 p.

Статті:

1. *Вязова О.* Из истории кооперации инвалидов (1921-1941 годы) // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2009. – С. 214-217.
2. *Муравьёва М.Г.* Калеки, инвалиды или люди с ограниченными возможностями? Обзор истории инвалидности // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Т. 10. – №2. – С. 151-166.
3. *Паас А.* Организационная структура кооперативного «бизнеса» в СССР (1950-е гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2019. – № 438. – С. 151-162.
4. *Стремоухов А.* Эволюция прав человека в советской и постсоветской России // Ленинградский юридический журнал. – 2017. – № 3. – С. 9-19.
5. *Суковатая В.* Теория «дизабилити» и конструкции инвалидности в массовой культуре // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №1. – С. 82-98.
6. *Шек О.* Социальное исключение инвалидов в СССР // Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX в. / Ред. П. Романов, Е. Ярская-Смирнова. – Саратов, 2005. – С. 375-396.
7. *Degener T.* Disability in Human Rights Context // Laws. – №5. – 2016. – P. 2-24.

8. *Edele M.* Soviet Veterans as an Entitlement Group, 1945-1955 // *Slavic Review*. – 2006. – Vol.65, №1. – P. 111-137.
9. *Engel G.* The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine // *Science, New Series*. – 1977. – vol. 196. – P. 129-136.
10. *Evard J.* Human Rights in the Soviet Union The policy of Dissimulation // *DePaul Law Review*. – 1980. – vol. 29. – P. 819-861.
11. *Glick S.* Silencing the disabled: only the state may help the disabled; others who try are repressed. // *Sage Journals*. – 1981. – № 10. – P. 32-34.
12. *Retief M., Letsosa R.* Models of disability: A brief overview // *HTS Teologiese Studies*. – 2018. – P. 1-8.
13. Soviet Dissent and Its Repression Since the 1975 Helsinki Accords // *Central Intelligence Agency*. – 2011. – P. 1-22.
14. *Towe T.* Fundamental Rights in the Soviet Union: A Comparative Approach // *University of Pennsylvania Law Review*. – 1967. – P. 1251-1274.

Електронні ресурси:

1. *Гарькин И., Королева Л.* Правозащитное движение в СССР (1960-1980 гг.). // *История и археология*. – 2014. – № 4. / Электронный ресурс: <http://history.snauka.ru/2014/04/959>.
2. Как это было. Очерки истории инвалидного движения в России и создания ВОИ // *Исключенные из общества*. – 2008. – №28. / Электронный ресурс: <http://www.index.org.ru/journal/28/kakbylo.html>.
3. Disability Etiquette // *United Spinal Association*. – 2011 / Электронный ресурс: <https://www.unitedspinal.org/pdf/DisabilityEtiquette.pdf>.
4. Disability Studies at Syracuse University // *School of Education Syracuse University* / Электронный ресурс: <https://soe.syr.edu/disability-studies/>.
5. Mission and History // *Society for Disability Studies* / Электронный ресурс: <https://disstudies.org/index.php/about-sds/mission-and-history/>.

6. *Phillips S.* "There Are No Invalids in the USSR!": A Missing Soviet Chapter in the New Disability History // *Disability Studies Quarterly.* – 2009. – Vol. 29, № 3. / Электронный ресурс: <https://dsq-sds.org/article/view/936/1111>.

Додатки

Додаток 1.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Тема інтерв'ю: «Діяльність ІГЗПІ: досвід Олени Саннікової»

Транскрипція інтерв'ю

Інформант: Саннікова Олена Нікітічна

Інтерв'юер: Щербіна Віра Андріївна

Транскрипція: Щербіна Віра Андріївна

Вид інтерв'ю, назва файлу: текстове-інтерв'ю, Олена Саннікова, ІГЗПІ.

Місце проведення: м. Київ, Деснянський р-н, вул. Закревського 13а.

Дата проведення інтерв'ю: 16.05.2020.

Текст інтерв'ю:

В.Щ.: Расскажите, как и когда Вы узнали о существовании ИГЗПИ.

Е.С.: Точно не помню. Возможно, в 1979 году до меня дошли слухи, что такая группа есть. А может быть и раньше.

В.Щ.: Почему Вы захотели стать членом именно этой группы? Чем Вас зацепила специфика инвалидности?

Е.С.: Так вопрос не стоял. Был бы выбор – я бы стала членом МХГ, но не было такого, что вот хочет человек вступить в какую-нибудь группу – и выбирает себе группу по душе. Кроме того, я в свои 20 лет не была уверена, что могу взять на себя такую ответственность – стать членом правозащитной инициативной группы. Я видела, что среди членов подобных групп много кандидатов наук, есть и доктора наук (Юрий Орлов, например). Я считала, что мне для начала нужно хотя бы завершить высшее образование. И понимала, какая это ответственность. Поэтому и членом ИГЗПИ я себя не объявляла, а просто была активным помощником этой группы.

В.Щ.: Когда и при каких обстоятельствах Вы присоединились к группе?

Е.С.: В июне 1980 года я сдружилась с семьей Пробатовых, Михаилом и Светланой, и стала часто бывать в их доме. Светлана помогала Юрию Киселеву по мере сил, но у нее было очень мало времени, т.к. у нее было четверо маленьких детей, и ожидался пятый. В ящике серванта у нее лежала толстая пачка писем от инвалидов в Инициативную группу, но она не успевала на них отвечать. В начале осени, когда Юрий Киселев вернулся из Крыма, мы со Светланой пришли к нему домой. Так, собственно, я с ним и познакомилась. Он тогда сказал, что ищет человека, который бы съездил на остров Валаам посмотреть, действительно ли на этом острове «спрятаны» инвалиды войны. Я сказала, что как раз давно хочу посмотреть те края, и в октябре 1980-го я, действительно, съездила на остров Валаам. Но толку от этой поездки для группы было мало. В корпус, где могли быть инвалиды войны, я пройти не могла, да и к этому времени уже мало кто из них мог остаться в живых. Я взяла интервью у одной воевавшей женщины, которая проживала в

интернате, но руки-ноги у нее были. Не помню точно, когда именно я познакомилась с Валерием Фефеловым и Ольгой Зайцевой. Но произошло это, безусловно, через Юрия Киселева, в какой-то московской квартире. Мы с Ольгой сразу узнали друг друга, потому что первая наша встреча была в отделении милиции, куда приводили задержанных на демонстрации на Пушкинской площади 10 декабря. Но там мы только видели друг друга и не успели познакомиться. Вплотную я приступила к редактированию документов и бюллетеней группы начала весной 1981 года.

В.Щ.: Официально группа заявила о своём существовании на заседании в 1978 году, но в архивных документах я нашла информацию, что до этого времени она действовала конспиративно. Расскажите, что знаете об этом.

Е.С.: Да, действительно, группа возникла в 1978 году. До этого была многолетняя деятельность Юрия Киселева, направленная на защиту прав инвалидов. Ему даже удалось организовать демонстрацию инвалидов-колясочников в начале 1960-х годов. Он последовательно добивался создания в СССР общества инвалидов опорно-двигательной системы по образцу существовавших уже ВОС и ВОГ (Всесоюзного общества слепых и всесоюзного общества глухонемых). Но наткнулся на активное противодействие властей.

В.Щ.: Какова была миссия ИГЗПИ?

Е.С.: Не знаю, что добавить к тому, что миссией группы была защита прав инвалидов в СССР. Изначально была задача изменить ситуацию к лучшему.

В.Щ.: Знаете ли Вы, как и когда образовался основной костяк группы (при каких обстоятельствах познакомились Киселёв, Фефелов, Хусаинов?).

Е.С.: Все это произошло в 1978 году.

В.Щ.: Какие функции выполняли члены группы и как распределялись задачи между членами?

Е.С.: Специального распределения не было. Группа была очень маленькая. Хусаинов состоял в ней номинально. Фефелов и Зайцева жили не в Москве, только периодически приезжали. Документы группы составляли Киселев и Фефелов. Когда была возможность – работали над документами вместе. Какие-то документы составляли по отдельности, но подписи ставились всех членов группы. Валерий Фефелов хорошо печатал на машинке. Киселев этого занятия не любил и преимущественно писал от руки. Ольга выполняла в основном функции передвижения – съездить, привезти, отвезти... Конечно, группе очень нужен был помощник, владеющий и машинописью, и редакторскими навыками. У меня, правда, такие навыки появлялись по ходу работы над документами группы, но то, что я отучилась два года на филологическом факультете, пришлось очень кстати.

В.Щ.: Был ли явный лидер? Расскажите про него.

Е.С.: Явным лидером был Юрий Иванович Киселев. О нем можно рассказывать до бесконечности. Впрочем, о нем много написано. Это был очень яркий человек.

В.Щ.: Какие были взаимоотношения между членами группы? Какое отношение было к Вам?

Е.С.: Взаимоотношения были теплыми и дружескими. Мало будет сказать, что ко мне относились с уважением. Мы были своими среди своих, никакой иерархии не было. Голос каждого из нас имел значение. Хотя я была значительно младше, к моему мнению

прислушивались, как к своему. И вообще это было замечательное время среди замечательных людей.

В.Щ.: Были ли другие люди, о деятельности которых мало кому известно, но они вносили свой весомый вклад?

Е.С.: Я помню Василия Первушина то ли из Новосибирска, то ли из Новосибирской области. Помню и переписку с ним, и разговоры. Он часто ко мне приходил, когда приезжал в Москву. И увозил бюллетени. Так вот, его за распространение бюллетеней арестовали. Но это было после моего ареста, а освободился он раньше меня, так что подробности прошли мимо меня. Но, насколько я помню, материалы группы вошли ему в обвинение как клеветнические (его судили по ст.190-прим). А мне ничего из материалов группы в обвинение не вошло. Возможно, это специфика работы Московского КГБ и периферийного, более жесткого.

В.Щ.: Каким способом распространялись бюллетени и анкеты? Какой был тираж?

Е.С.: Я печатала бюллетени под копирку в количестве 6-7 экз. Как они дальше тиражировались – я не знаю. Но знаю точно, что Юрий Киселев передавал их за рубеж. Тут нужно учитывать специфику распространения самиздата в Советском Союзе. По почте бюллетень практически нельзя было послать, только с оказией. Информацией о сети читателей вряд ли кто-либо владел, каждый мог знать только, кому он сам передал бюллетень.

В.Щ.: В некоторых бюллетенях присутствуют персонифицированные истории людей с инвалидностью (Гуськов, Валов и др.) – по каким критериям вы отбирали их?

Е.С.: Специального отбора не было. Любая подобная история, с которой обращался в группу человек, записывалась и публиковалась в бюллетене.

В.Щ.: Расскажите, по каким критериям создавалось тематическое наполнение бюллетеней.

Е.С.: По ходу поступавшей информации. Когда начались гонения на группу, значительную часть публикаций пришлось уделять описанию обысков, допросов и т.д.

В.Щ.: Я заметила, что редакция группы была осведомлена о проблеме инвалидности, к примеру, в США, Польше, ФРГ. Каким способом Вы были проинформированы? Какие источники читали?

Е.С.: Да, совершенно верно. Юрий Киселев считал, что очень важно проводить параллели между работой соцзащиты на Западе и в СССР. Юрий Киселев много лет изучал проблему, интересовался, собирал информацию о положении инвалидов на Западе.

В.Щ.: Как возникла идея организовать всесоюзную переписку и опрос?

Когда Группа объявила о своем существовании, на адреса Киселева и Фефелова хлынул поток писем со всего Союза. Я уже говорила, что члены группы и помощники не справлялись с задачей на них отвечать. Но кое с кем завязалась переписка. Помню, я долго переписывалась с девушкой с тяжелой инвалидностью из Казахстана. Но... письма изымались на обысках, сотрудники КГБ приходили к инвалидам с угрозами и с уговорами, клеветали на Группу и ее членов, и многие инвалиды прекращали переписку.

В.Щ.: Сколько примерно анкет Вы получали в месяц? Многие ли бы анонимны?

Е.С.: Анонимных анкет не помню. Но анкеты пачками изымались на обысках, и той работы с анкетами, которая предполагалась, так и не удалось провести.

В.Щ.: Как власть отреагировала на появление ИГЗПИ?

Е.С.: Крайне отрицательно. Слежка началась сразу же. Когда я включилась в деятельность группы, уже и обыски прошли, и допросы.

В.Щ.: Какие действия совершала власть по отношению к членам группы и вам лично?

Е.С.: По отношению к Юрию Киселеву власть вела себя очень жестоко. Много описано в бюллетенях. Кроме обысков, мелких пакостей (отключение домашнего телефона, проколы колес инвалидной машины, нападения в подъезде) власть совершила чудовищную штуку, устроив умышленный поджог дома в Коктебеле, который Юрий Иванович строил долгие годы, будучи инвалидом без ног. В мае 1981 года он попросил меня поехать вместе с ним в Коктебель посмотреть, что осталось от дома (поджог был, если не ошибаюсь, в январе 1981, или в конце декабря 1980). Он дома остались обгорелые стены, сгорел каменный гараж и старенькая машина «Запорожец». Каким-то чудом уцелела деревянная пристройка. Мужество, конечно, он проявил огромное, когда не выдал эмоций и шутил в разговорах с людьми (толпа местной интеллигенции повалила сразу же, как только мы там появились, Юрия Ивановича там знали все). Несколько дней спустя я уехала в санаторий для инвалидов-спинальников, расположенный в городе Сакки недалеко от Евпатории. Целью было набрать как можно больше анкет. Юрий не учел, что КГБ там держит ухо востро. За год до этого там проводили анкетный опрос Ольга с Валерием, и переполох был, по-видимому, жуткий. Одним словом, меня задержали с пачкой анкет, посадили в камеру в отделении милиции, откуда ежедневно возили на допросы в местный КГБ. Через трое суток после требования немедленно меня освободить (по закону нельзя было удерживать человека более 3-х суток без предъявления обвинения) меня увезли в психбольницу г.Симферополя, где продержали две недели и затем самолетом отправили в Москву. Об этом писала «Хроника текущих событий». В январе 1982 года мы с Ольгой Зайцевой проехали по Украине по адресам инвалидов, написавших в группу и приславших анкеты. Нас принимали очень тепло. Но после нашего возвращения по всем этим адресам прошлось КГБ. Весной Ольгу вызвали в КГБ и объявили, что мы с ней пытались «создать на Украине антисоветскую группу». Предъявили соответственные показания инвалидов. Как-то при мне из моей квартиры Ольга позвонила одному из этих инвалидов и спросила, как у него дела. Тот ответил, что все хорошо, что им всем (с кем мы общались) выдали новенькие югославские коляски. (Мы много писали о проблеме огромных, неудобных и неповоротливых советских колясок, которые выдавал инвалидам советский собес). Затем Ольга спросила, почему он дал показания, будто мы антисоветскую группу хотели организовать. «Разве хоть слово было об этом?» Тот ответил, что не хочет об этом говорить. Честно говоря, для меня это был шок. После этого Юрий Киселев нам сказал, чтобы мы ни в коем случае больше им не звонили и не травмировали и без того травмированных людей. На Ольгу завели уголовное дело по ст.190-прим. И к ним с Валерой в Юрьев-Польском зачастил местный сотрудник КГБ с уговорами немедленно подавать документы на выезд за рубеж на ПМЖ. Вариантов не было: следствие уже шло. Если бы Ольгу арестовали, двух маленьких детей Ольги могли забрать в детдом (это были ее дети от первого брака). В октябре 1982-го Валерий с Ольгой и детьми уехали из страны на старенькой инвалидной машине. Часть пути я проделала вместе с ними, мы переночевали в Киеве у знакомых. И только в Белой Церкви мы

попрощались, они повернули резко на Запад, а я поехала в Умань. На границе их обыскали и изъяли машинописные материалы группы. После этого, собственно, от деятельных членов группы остались только мы с Киселевым. Я готовила к изданию 14-й номер бюллетеня. Работала над статьей о положении молодежи в домах инвалидов, которую мы начинали писать вместе с Ольгой. Но на обыске в феврале 1983 года все материалы у меня были изъяты. Таким образом, 14-й номер не вышел. После этого бюллетени уже не выходили, а выходили только отдельные документы группы. Одним из важнейших действий я считаю отправку за рубеж документа о положении инвалидов в местах заключения в СССР и о специальных лагерях для инвалидов. Очень хорошо помню нашу совместную работу над этим очень страшным и впечатляющим текстом. Но это был отдельный документ. Посвящать много времени Группе я уже не могла. После той истории с инвалидами, давшими ложные показания на нас в обмен на югославские коляски, как-то энтузиазм пропал. Конечно, когда Юрий просил помочь что-то напечатать, я помогала, но гораздо больше меня уже увлекала тема защиты политзаключенных и помощи им.

В.Щ.: После вашего ареста, вы продолжали общение с членами группы?

Е.С.: Вскоре после моего ареста Валерий написал очень теплую статью обо мне в «Русской мысли». С Юрием Ивановичем мы встретились сразу же, как я вернулась. Кое-что я помогала ему печатать и после моего возвращения, но он уже сам стремился меня этим не нагружать, т.к. я тут же оказалась перегружена делами защиты оставшихся политзаключенных и работой в Солженицынском фонде. Но мы часто встречались. Помню, в 1990-м в Питере был большой правозащитный форум, и мы ездили на него вместе с Юрием и приехавшей ненадолго в Москву Ольгой Зайцевой. У Ольги была с собой камера, и я снимала на эту камеру интересную речь Юрия Ивановича. Во время моей поездки в Германию в начале 1991 года я останавливалась у Ольги и видела с Валерием. Но они уже были в разводе и жили в разных городах. Последний раз я видела Юрия Ивановича на пикете у Генпрокуратуры в защиту арестованного Виктора Орехова. Он до последнего своего дня был очень активен и деятелен.

В.Щ.: Довольно характерной чертой группы была не просто критика ситуации, но и всяческие альтернативы. Скажите, какая была реакция на предложения группы?

Е.С.: Реакция властей на все, что исходило от группы, была негативной. Установка была одна: соцзащита в стране прекрасная и мы клеветаем. Только после демократических перемен Юрию Киселеву многое удалось. Но подробности надо спрашивать у тех, кто непосредственно сотрудничал с ним эти годы.

В.Щ.: При каких обстоятельствах Вы покинули группу?

Е.С.: Я не покидала группу. И группа никогда не заявляла о своем распаде, о прекращении деятельности. Просто деятельность стала невозможна, ее задушил КГБ. С другой стороны, отдельные заявления от лица группы Юрий Киселев создавал и передавал на Запад все время. После моего ареста ему в этом помогали другие люди. Но активной деятельности быть уже не могло. Например, мы в 1981 году планировали собрать средства на приезд группы инвалидов из разных уголков Союза в Москву, чтобы волонтеры разместили их и повели на экскурсии по музеям Москвы, по историческим местам. Но такого рода деятельность стала невозможной.

В.Щ.: Можете ли Вы назвать членов группы типичными диссидентами или же их формат деятельности был в чём-то уникален?

Е.С.: Юрий Иванович Киселев был, безусловно, типичным диссидентом. Плоть от плоти московского диссидентства.

В.Щ.: Как Вы оцениваете деятельность ИГЗПИ?

Е.С.: Группе удалось поднять важные вопросы, которыми могли руководствоваться все люди, создававшие впоследствии разнообразные общества инвалидов в России. Когда я вижу в Москве пандусы для инвалидов в переходах, дорожки для слепых и т.д., я знаю, что Юрий Киселев и созданная им Группа были первыми в стране, кто заявил, что все это обязательно должно быть.

Додаток 2.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Тема інтерв'ю: «Діяльність ІГЗП: досвід Володимира Рябоконея»

Транскрипція інтерв'ю

Інформант: Рябоконея Володимир Васильович

Інтерв'юер: Щербіна Віра Андріївна

Транскрипція: Щербіна Віра Андріївна

Вид інтерв'ю, назва файлу: аудіо-інтерв'ю, 21-05-2020-Рябоконея Володимир, ІГЗП.

Місце проведення: м. Київ, Деснянський р-н, вул. Закревського 13а.

Дата проведення інтерв'ю: 21.05.2020.

Повна тривалість запису: 55:37 хв.

Присутні: Рябоконея В.В. та Щербіна В.А, сторонніх осіб при записі інтерв'ю не було.

Текст інтерв'ю:

Добрый день, я студентка Киево-Могилянской академии, пишу дипломную работу про деятельность Инициативной группы защиты прав инвалидов в Советском Союзе.

1:10 Когда я работала с документами и бюлетенями группы, то даже не заметила упоминаний о Вас поэтому, изначально хотелось бы подробнее узнать о Вас.

В.Р.: Вы знаете, я в тени всегда стоял. Меня не интересовала публичность. И тем более, я уехал в 1989 году в Европу. Я жил долго в Германии, в Кёльне, потом перебрался в Голландию и живу в Амстердаме с 1993 года. Ко мне приезжал Юра еще в Кёльн, когда мы жили там, где у нас дети родились. Несколько раз он приезжал вместе с Валерой Фефеловым, то есть из Франкфурта в Кёльн на машине, раза два или три что ли... Потом мы переехали в Амстердам, созванивались естественно, он собирался ко мне и вот эта новость о смерти Юры меня застала в отпуске в 1995 году, мне Володя Красовский сказал об этом по телефону. И, конечно, это было шоком для меня, потому что Юра производил впечатление достаточно такого живого и здорового человека, не смотря на отсутствие обеих ног.

2:59

В.Щ.: Когда Вы узнали о существовании группы?

В.Р.: Дело в том, что после ареста члена Московской Хельсинской Группы – Виктора Некипелова, Лариса Богораз меня попросила редактировать их бюлетени, которые выходили регулярно, потому что ни у Юры, ни у Валеры не было специфического ни журналистского, ни филологического образования, поэтому я им помогал, но это только лишь одна часть, чем я там занимался. В правозащитном движении я помогал евреям выезжать на Запад, я помогла крымским татарам и тоже писал для них, и помогал Инициативной группе прав инвалидов. Участвовал в «Бюлетени В» после того, как

«Хроника текущих событий» прекратила свое существование в 64-м выпуске, потому что все были арестованы, вернее там оставалось только несколько человек, но гебуха очень серьезно пресовала, поэтому мы приостановили хронику и перешли к «Бюлетеню В», но это не замедлило тоже себя ожидать долго и пошли аресты.

4:29

В.Щ.: То есть, это примерно в 80-х годах?

В.Р.: Да, это 80-е годы. Я стал помогать Юре, наверное, где-то с 1982 года при чем могу сказать когда даже – это был февраль или март приблизительно. Ну и соответственно до (–) не знаю какого времени, до 1987 года, наверное. Потом Лена обозначилась и вобщем-то я её рекомендовал уже тем структурам, которые были наработаны. У меня слишком много дел было и она переключилась на всё это дело в 1985 году что ли, потому что я не мог приехать в Москву, я был за 101 километром (іронічно сміючись) в это время. Так что все связи пропали, раньше я всё-таки передавал на Запад, организовывал пресс-конференции, ну вот с 1982 по 1985 г. практически через меня ушло большое количество правозащитных материалов на Запад. Я был связан практически с таким большим дипломатическим корпусом – это, прежде всего, дипломаты посольства США, Западной Германии, Франции и (...) в общем, это были западные и европейский государства... Канада тоже. Мой друг был канадским консулом в Москве, очень хорошо говорил по-русски. И журналистский, конечно же, корпус тоже.

(...) Тогда до высылки её из Москвы, КГБ объявило её персоной нон-грата, вернее МИД её объявил, понятно, что это было по указанию Комитета Государственной Безопасности – Анну Герлс, замечательная совершенно американская тележурналистка, она помогала правозащитника и представляла бюро ABC News в Москве. Но, там была история очень печальная. Просто, когда она ехала от Ларисы Богораз, по Ленинскому проспекту на своём вольво, то под ноги её машины буквально бросилась парочка. Они выходили из троллейбуса и спереди (сміючись) решили перейти Ленинский проспект, хотя были переходы там везде. Ну и она ехала и, естественно, их не видела. Вот это была травма. До сих пор, кстати, я поддерживаю с ней отношения, с Аней. Она в Коннектикуте сейчас, бывала после этого, когда её выслали, в горячих точках – была в Сальвадоре, в Афганистан ездила, писала оттуда репортажи и делала телерепортаж, естественно, для ABC News. Был хороший ещё журналист американский, который знаком был с Юрой, и он представлял NewsWeek в Москве – это Андрей Нагорский, потомок русских эмигрантов. Замечательный совершенно человек, блестяще говорящий по-русски, потому что в семье тоже говорили по-русски, практически без особого акцента.

9:05

В.Щ.: Если резюмировать, то Вашими функциями была редакция документов, бюллетеней и дипломатическое представительство?

В.Р.: Да, я отправлял на Запад это всё, конечно, а как еще иначе. Лена этим не занималась.

9:19

В.Щ.: С какими иностранными источниками Вы сотрудничали?

В.Р.: Вы имеете ввиду, куда я отправлял?

В.Щ.: Да.

В.Р.: Amnesty International, естественно, во Франкфурте – Международное общество прав человека, обязательно туда, потом, в Вашингтон, в Конгресс Соединённых Штатов какие-то документы, в газеты западных демократических стран. В Посев, МТС, ну, это все Западная Германия уже. Иногда в Русскую Мысль в Париже. Был очень широкий спектр.

10:13

В.Щ.: Какой был ответ от них? Они получали эти документы, и какая у них была реакция?

В.Р.: Вы знаете, я же не был на том конце. Они издавали и сохраняли эту информацию, доводили до сведения правительства своих стран. Естественно, у них была правозащитная функция, они участвовали в независимых демократических форумах, где обсуждались актуальные вопросы по правам человека и эти материалы часто были хорошими аргументами в том, что в Советском Союзе нарушаются права человека, а тем более – права инвалидов. Я помню, что в шапке бюллетеней ИГЗПИ была фраза из выступления какого-то советского деятеля, что в Советском Союзе инвалидов нету. И Фефелов даже по этому поводу книжку написал, ему помогли конечно написать.

11:37

В.Щ.: То есть, поддержка международной общественности выражалась в том, что она доводила проблемы, которые есть в Советском Союзе, в принципе, из информации, которую предоставляла Инициативная группа?

В.Р.: Да, по части, что касается инвалидов, конечно. Я сейчас не помню, Вера, там было очень много разных фактов, но в основном речь шла об инвалидах только.

12:10

В.Щ.: Хорошо. Можно немного оторвусь от вопросов в этом аспекте. Знаете ли Вы, как вообще познакомились Киселёв, Фефелов и Хусаинов? Как образовался этот костяк?

В.Р.: Это давно было уже, я, конечно, деталей не помню. Я знаю, что Фефелов работал электромонтёром и как-то упал с вышки, где он чинил провода, и у него был парализован позвоночник. Как он познакомился с Олей? (–) Вы про Олю Зайцеву говорите или как?

В.Щ.: Вообще, я имею ввиду Юрия, Валерия, Файзуллу, то есть, как они познакомились вместе?

В.Р.: Ну, Юра был, естественно, первым самым. Он просто их нашел, но не знаю, каким образом. Юра был художником, между прочим, у него в Коктебеле дом, потом сожгли этот дом, там были работы его. Он вообще очень любил тусовки. У него Запорожец такой, знаете ли, был очень интересный. Там было всё как бы разобрано и в результате мы сидели на полу. У него там было днище, где он держал документы. Потом у него тележка была, он на ней катался, и там тоже был тайник, где он держал свои бумаги, это я помню

очень хорошо. А как он познакомился с Фефеловым... Это уже позже было. Может, конец 70-х годов, когда эта группа возникла, я сейчас даже не берусь сказать.

В.Щ.: 1978 год.

В.Р.: Ну да. Наверное, кто-то сообщил о Фефелове или он проявил сам инициативу и таким образом он познакомился с Юрой, потому что Юра был в Москве и к нему стекались вот эти все связи. Здесь, всё таки, и дисиденты были, и дипломаты, и журналисты, так что информацию можно было распространять и передавать на Запад.

15:12

В.Щ.: Поняла Вас. В принципе, я так понимаю, что Юрий до Инициативной группы вёл активную правозащитную деятельность и организовывал разные демонстрации. Был ли он потом явным лидером в Инициативной группе?

В.Р.: Он был там, на сколько я понимаю, главным. Все остальные были как бы под ним.

В.Щ.: Была ли какая-то иерархия? Какие были взаимоотношения между членами группы?

В.Р.: Нет, никакой иерархии не было. Просто Юра был признанным лидером, он это начал, это была его инициатива.

16:12

В.Щ.: Кроме Юрия, Валерия, Файзуллы, Ольги, Вас, как редактора и Елены были ли ещё какие-то люди, о деятельности которых не указано?

В.Р.: Наверняка были, я правда не помню. Больше 30 лет прошло (смючись). Нет, не помню просто. (...) Мама была замечательная у Юры. Она вообще, по-моему, дочь одного из дворян. У её родителей было поместье, а квартира, в которой жил Юра, но это не центр, такие довольно блочные дома, где было затемнено всегда, потому что Юра не хотел, чтобы через окна они просматривали и прослушивали. У него были там и картины, то есть как бы такая и мастерская, и комната. Там вечно были мольберты расставлены, пахло красками и всякими соленьями, потому что мама, по старой традиции, она вроде прошла ссылку, привыкла делать всякие соленья на зиму. В результате пахло капустой и я, честно говоря, не выношу этот запах кислой капусты, но там вот был такой запах постоянно, и я к нему потом уже привык. Я приходил к нему регулярно, но за мной слежка была. Он мне передавал документы, я просматривал их, если у меня были какие-то вопросы, то мы переговаривались исключительно только на бумаге вот и всё, никогда вслух. Иногда что-нибудь мы конечно говорили, но существенные вещи, что касается передачи материалов, редактуры и так далее – всё это молча делалось. Вот я собирал эти документы, работал над ними дома и потом уже, когда они были все отредактированы, я их передавал.

19:14

В.Щ.: Хотела ещё уточнить по поводу тематического наполнения бюллетеней: очень часто информация о проблеме инвалидности освещалась в других странах.

В.Р.: Я это сам же вёл, сказал Юре, что это необходимо.

В.Щ.: То есть, это Вы вели?

В.Р.: Да. Это необходимо было для контраста – как в Америке происходит, как вообще в свободном мире, и как в Советском Союзе, чтобы это было видно. Чтобы читатели видели, в каком обществе мы живем, какое отношение к инвалидам. А что же только вот жалобы, протесты и так далее. Нужно другое измерение – выходить на мир и миру сообщать. Если мы посылаем это в свободный мир – о страшном положении инвалида в Советском Союзе, то мы не должны забывать, как в свободном мире относятся к этим инвалидам. И Юра это принял.

В.Щ.: А какие Вы источники читали, чтобы узнать информацию о ситуации в других странах?

В.Р.: Вы знаете, это газеты, журналы. Я периодически получал это из посольств, и журналисты давали постоянно. Были люди, которые переводили и какие-то куски печатались. Иногда по радио это слышал, если сквозь глушилки...

В.Щ.: В основном этим аспектом занимались Вы или Юрий, Валерий так же знали что-то про это?

В.Р.: Нет, нет. Они этим не занимались. Они не читали на иностранных языках никак вообще. Это помогали, это приходил дайджест такой и потом, на сколько я помню, Кронид Любарский посылал тоже, из Мюнхена. Кронид посылал о положении инвалидов на Западе – Параолимпийские игры вот, они, кстати, делали дайджест потом уже. Это уже оттуда, из Запада приходило уже.

В.Щ.: А Кронид Любарский чем занимался в Инициативной группе?

В.Р.: Он туда не входил. Он просто получал информацию и распространял её уже. Он был связан с Amnesty International, с международным Комитетом по правам человека, который находился на Франкфурте-на-Майне

22:25

В.Щ.: Смотрите, следующий аспект. Не знаю, знаете ли Вы или нет, но также, в некоторых бюллетенях, были частые обращения к разным религиозным конфессиям с просьбами о благотворительности, о содействии Инициативной группе. Знаете ли Вы почему обращались именно к верующим?

В.Р.: Потому что это, по-моему, очевидно, это естественно – помогать униженным и оскорбленным. Это Евангельский Завет, не проходить мимо беды. Тогда инвалиды были (...) очень такой мишенью для властей, они были очень уязвимы и поэтому, конечно, обращение было к церковным организациям и к верующим, чтобы они могли тоже включиться в эту помощь, в борьбу по защите прав инвалидов. Ведь Христос сказал: если вы верите, вы должны это подтверждать добрыми делами, вера без дел мертва. Так что это было обращение к совести верующих, к их возможной положительной реакции на происходящее.

В.Щ.: А какая была их реакция? То есть, фактически помогал ли кто-то, откликнулся ли на это?

В.Р.: Думаю, что да, но я не могу Вам сейчас привести примеры, просто слишком много времени прошло. (...) Конечно, была. Вообще, правозащитный мир он внутри был очень связан между собой. Я помогал и немцам поволжским, крымским татарам, еврейским отказникам, просто людям, которые попали в мясорубку какую-то из-за того, что обратились на Запад за помощью и сразу же была реакция со стороны КГБ. Много... Правозащитный мир он не был, вот как Вам сказать, как мозаика такая, где каждый своей отдельной нишей занимался. Внутри все как-то были связаны и знали друг друга.

25:42

В.Щ.: По поводу анкет, с опросом людей с инвалидностью. Знаете ли Вы, как вообще возникла идея организовать этот опрос, и какая была конечная его цель?

В.Р.: А какой это год?

В.Щ.: Это начало 80-х годов.

В.Р.: Вы скажите точно, когда. И что именно в этом опросе?

В.Щ.: Была создана анкета и получается она тиражировалась, там было 14 вопросов разных – открытых и закрытых, где, в основном, выяснялось, хотят ли люди, чтобы создавалось общество инвалидов.

В.Р.: (...) У Вас есть пример этой анкеты?

В.Щ.: Да, заполненной?

В.Р.: Вы можете мне её прислать, чтобы я её посмотрел? Сейчас я не могу ничего вспомнить, ей Богу, прошло 40 лет...

В.Щ.: Да, хорошо, я Вам сброшу.

26:59

В.Р.: Я Вам говорю, что вот после 86-го года я практически уже этим не занимался. В 87-ом году мы с Санькой Подрабинеком организовали у меня дома «Экспресс-Хронику», и я уже целиком ушел, с головой в «Экспресс-Хронику». Ну, это было возобновление Хроники текущих событий, как Вы понимаете. И печатала Вера Лашкова первые номера, я помню на маминой машинке такой чёрной, огромной, тяжелой. Потом он нашел Петю Старчеко, я пригласил Володю Красовского и вот мы создали «Экспресс-Хронику», у нас было довольно много корреспондентов по Советскому Союзу. А в 89-ом году, в октябре, я уехал, поэтому, я уже этим не занимался. Будучи в Москве, мне предложили сотрудничать с Немецкой волной, и я согласился. Я был тогда одним из самых первых корреспондентов западных, которые, ну может быть у них прямые телефоны были, я никогда не звонил, а я со своего домашнего телефона передавал информацию в Западную Германию, и это всё шло в эфир. Я готовил репортажи, два-три репортажа в неделю, и, что касается Инициативной группы защиты прав инвалидов, я естественно её не забывал, Юра ко мне приезжал и я уже даже сам не обращался к западным журналистам, потому что я сам был западным журналистом уже в 88-ом году, представляя интересы Deutsche Welle. (...) А с 87-го года могу точно Вам сказать, что в «Экспресс-Хронику», если что-то попадало от Юры, точно я знаю, что попадало, я отвечал за это, чтобы линия защиты прав инвалидов

продолжалась. Но «Экспресс-Хроника» гораздо шире была, здесь такой охват, там все аспекты правозащитной тематики мы поднимали, буквально все. Вот по широте это было... «Гласность» тогда конкурировала с нами, Серёжи Григорянца. Так что вот было два таких источника, из которых западные правительства черпали информацию, о том, что происходит в перестроечном Советском Союзе – «Экспресс-Хроника» и «Гласность». А в 89-ом я уже навсегда покинул пределы своего «любезного» отечества (смючись). Ну, туда возвращался, естественно, время от времени. Работал до 93-го непосредственно в штаб-квартире Deutsche Welle в Кёльне, а потом, переехав сюда, я был корреспондентом той же самой медиа в странах Бенилюкса, то есть я отвечал за события, которые происходили в Нидерландах, Бельгии и Люксембурге. Но, это уже была чистая политика, то есть мне нужно было, естественно, получать аккредитацию в Брюсселе, в Гаагском суде и я вот освещал события в плоть до начала нулевых годов. Потом я решил: хватит уже, слишком много я занимался журналистикой и перешел к своему непосредственному занятию – история искусства, поэзия, литература, эссеистика, этим и занимаюсь до сих пор.

31:23

В.Щ.: Интересно... Скажите, если немного вернуться к реакции властей, то Вы говорили, что за Вами была слежка постоянно, а кроме этого, к вам лично какие-то меры ещё принимались?

В.Р.: Меня арестовали в июле 85-го года, хотя я не понимаю, почему раньше нет. Уже все вокруг были практически арестованы, даже Кира Попов, но они не были связаны так с передачей информации на Запад всё-таки, а я оставался одним из немногих... Лариса меня всячески оберегала, когда был обыск в моей квартире, меня не было, но они подкарауливали, там мама была и открыла им. А в 85-ом, в июле, поскольку я не мог работать официально по своей специальности, то работал долгие годы как ставник, сторож, прожарный, в морге работал, да где только не работал! Так вспомнить, то книжку можно написать. И меня прямо с рабочего места, где я был сторожем в стоматологическом институте в центре Москвы имени Симашко, приехала чёрная волга с сиреной и товарищ в штатском, включая нескольких милиционеров, впереди был газик милицейский, а потом ехала чёрная волга, куда меня засунули. Перепугали весь персонал стоматологической, они никогда такого не видели, что, сторожа какого-то обычного арестовывают, при чем так, как будто это шпион и Бог знает кто (смючись). Потом мне рассказывали, что глаза повывезали из орбит у людей. А меня вернули уже после этого и можете себе представить, врачи этой клиники бесплатно делали мне зубы. Я ничего не платил, потому что они говорили «ты герой», а я же ничего не рассказывал-то о себе. Но уже наступило время, когда Горбачёв пришел к власти и начались вот эти телодвижения постепенно такие. Если бы этого не было, то я загремел бы по 70 статье или по 190 прим. уж точно, без сомнения. А так, они решили значит меня в психушку запрятали. Сначала в Кащенко, потом я проходил через институт Сербского, а к осени меня выпустили. Меня там конечно кололи жутко совершенно, это было безумие. Я там потерял зрение, у меня начались конвульсии, головокружения. Кстати, довольно долго тискали, может 10-15 лет я испытывал последствия. Это был кошмар. Это хуже-хуже лагеря, правда, Вера. Эта пытка настоящая этими медикаментами ужасными. Потом, в 86-ом, я полгода практически проводил в Карабаново – это дом, который начал строить, там, где была ссылка Толи Марченко и Лариса Богораз с ним жила, там Пашка воспитывался, ходил в школу, сын их.

Я практически там был и зимой, и летом, особенно, когда какие-то съезды в столице, то мне нельзя было появляться, естественно, нигде. Обрубили связь с западными журналистами, напрочь. Я там жил, в этом доме, туда привозили продукты, Мальва Ланда приезжала, Литвинова, Богораз, Даниель, сын Ларисы, Санька, да много кто приезжал туда, Сергей Ковалёв был даже после освобождения. А в 87-ом всё это как-то прекратилось, я приехал в Москву уже в январе 87-го. Потом были поминки у Орловых, там их пасынок покончил с собой, это был ужас конечно, его хорошо знали и Гинзбурги – Алина и Алик, но они были в это время в Париже. И вот там, на поминках Серёжи, я познакомился с Подрабинеком, с Александром, а потом он просто стал для меня Санька. И мы как-то очень-очень сблизились, поняли друг друга по характеру, по методу и так далее. Он такой очень боевой, бескомпромиссный, как локомотив такой фить – вперёд летит без остановок. И мы решили создать «Экспресс-Хронику», возобновить Хронику текущих событий, а об остальном я Вам уже рассказал.

37:32

В.Щ.: Смотрите, ещё такой вот вопрос я себе думаю. В принципе, все вот эти преследования и действия власти, они были из-за характера независимых и открытых организаций?

В.Р.: Они терпеть не могли, Вера, вообще ничего независимого. Это суть коммунистического режима – они не терпят чужого мнения. Тем более, распространения информации. Они хотят, чтобы люди жили во лжи, в этом вакууме. Это то, что происходит в России, посмотрите. Путин возвращает, старается, но это у него не получится, естественно, потому что он тактик, а не стратег. Он не может мыслить наперёд. Режим обречён, если он закупоривается, поэтому конечно власти реагировали позверски на каждую инициативу, но находились люди, которые не могли мириться с этой ситуацией.

В.Щ.: То есть, в принципе, тут не столько первостепенная была специфика инвалидности, сколько в целом открытая деятельность?

В.Р.: Конечно. Началось-то, Господи, это же давно началось. Считается официально, что точка отсчёта правозащитного движения с судебного процесса над Синявским и Даниелем. Вспомните судебный процесс над Бродским. Можно вспомнить (...) еще в 63-ом году, когда люди встречались у памятников Маяковскому, Пушкину. А началось-то это, на самом-то деле, с 57-го года ещё, когда в Москве проходил международный фестиваль молодёжи. Вот туда и съехались иностранцы и Москва была открыта, и первый раз вообще, после сталинского режима, люди увидели живых иностранцев. Вот посмотрите фильм, который вышел на экраны – «Француз». Он немножко лубочный, он прошлого года, но он эту атмосферу показывает – 57-ой год и прочее. Там скользко, кстати, об Алике говорится, с поэзии как всё началось, да, синтаксис. Вот Алик Гинзбург, Юрий Галансков и так далее. Тогда же возникло общество поэтов под названием СМОГ – самые молодые одарённые гениальные. Так что, вот с поэзии всё началось правозащитное. А потом уже, конечно, этот процесс Синявского-Даниеля, демонстрации на Красной площади 68-ой год, потом 69-ый организовали Общество прав человека. Вот этапы как нарастала, как укреплялась, структурировалось правозащитное движение в Советском Союзе. А 75-ый год – это подписание Хельсинских соглашений, и в 76-ом году возникла

Хельсинская Группа, при чём не только московская, она была и украинская, литовская, грузинская и так далее. Так что это движение стало нарастать, распространяться, но власти затыкали в одном месте, а прорывалось в другом.

В.Щ.: Но механизмы были плюс-минус одинаковые ко всем разным инициативам?

В.Р.: Ещё раз?

В.Щ.: Имею ввиду, механизмы реакции со стороны властей.

В.Р.: Конечно, она одинаковая, а какая ещё могла быть?

В.Щ.: В принципе, психиатрическая больница, преследования, аресты...

В.Р.: Да, либо психушка, либо тюрьма, либо лагерь. Ну, ссылка иногда, да, без вот всех этих жутких вещей, иногда. Но это не часто было. Так что, вот так вот... Последний, на сколько я помню, арест был в 85-ом году, вот Киру Попова арестовали, но их всех выпустили уже в начале 87-го года. Зона была, тюрьма, предварительное заключение, Пермский лагерь какой-то, я не помню 35-36-37, их три было.

43:43

В.Щ.: Вы, когда составляли бюллетени, там довольно часто было такое, что вы не просто критиковали ситуации или проблемы, но и предлагали альтернативы. То есть, ваше виденье, виденье группы, что можно было изменить. Реагировали ли на это власть? Или она просто как-то отписывалась и ничего не происходило?

В.Р.: Она никак не могла отписываться. Вы имеете ввиду (...) были ли какие-то инициативы внутри группы по поводу чего?

В.Щ.: Допустим, была проблема в области обеспечения протезов. И группа в своём бюллетени писала, что нужно улучшить консультации от западных врачей, то есть, она давала какие-то предложения и как на это реагировала власть? Никак? Ничего не менялось?

В.Р.: Ничего не менялось, естественно, конечно.

В.Щ.: То есть, мнение вообще никак не учитывалось?

В.Р.: Нет, ну что Вы. Они же всячески замалчивали эту проблему. Ещё бы... Я так удивился вопросу (смійучись).

В.Щ.: Ну мало ли, я не знаю (смійучись у відповідь).

В.Р.: Нет, ну что Вы, конечно никаких не было. Запад – знал, а они делали вид, что ничего не происходит.

В.Щ.: Мда...

45:33

В.Р.: Вы подумайте ещё, какие там могут быть вопросы и пошлите мне вот эту анкету, сфотографируйте, если что-то будет дополнительное, то звоните.

В.Щ.: Смотрите, ещё буквально пару вопросов по поводу Вашей личной рефлексии. Как Вы думаете, почему Инициативная группа защиты прав инвалидов распалась?

В.Р.: Понимаете, Фефелов и Оля уехали. Они оказались на Западе, на сколько я помню, ещё в начале 83-го года. Да, кстати, они жили у меня в квартире преред тем, как уехать. Я имею ввиду Валера и Оля, потому что им не где было ютиться тогда. Юра остался практически один. Ну, вот там кто-то из новых пришёл, сейчас уже не помню кто. Валера как мог старался что-то делать.

В.Щ.: То есть, фактически то, что разъединило группу – это вынужденная эмиграция?

В.Р.: В общем, да. От туда что можно? Конечно, он выступал, книжку написал, был на форумах разных, но это не спасло. Рано или поздно всё должно было свершиться так, как свершилось.

47:28

В.Щ.: Скажите, а как Вы оцениваете деятельность группы? Удалось ли достичь того, чего хотелось изначально?

В.Р.: Конечно нет, не удалось. Что-то удалось, но я всё это иначе представлял. Там были споры между Юрой и Валерой, Валера много пил и на Западе он постепенно спился, а Ольга его бросила, выйдя замуж за немца. Это всё было жалко видеть, Вера (з глубоким жалем). Ни сломало КГБ, а вот пагубная привычка одалела, увы, к сожалению. Юре было одиноко, это я видел и чувствовал. Не было в округе людей... Поэтому, он всегда был душой разных обществ, его все знали в Москве и он был очень мобильный, везде появлялся. До последнего он делал то, что мог. Потом Лена включилась. Я уехал и она же плотно занималась всеми этими инвалидными делами.

49:05

В.Щ.: А можете выделить какие-то недостатки в группе, кроме пагубных личных привычек?

В.Р.: Недостаток? (...) Они зависели во многом. Они же инвалиды – Валера в кресле, а Юра на тележке. Тут уже как бы понятно, что им нужна помощь самим. Они помогают другим, но им тоже нужна была помощь. Кто-то помогал, но бывали моменты, когда они оставались совсем одни, это было ужасно. Я же тоже не мог нести на себе весь этот груз. (–) Печально это всё, конечно. Да... Как бы это могло быть... (–) Бюлетень. Я не помню уже сейчас точно, но я у меня всегда было очень много вопросов и претензий к Юре, потому что он поначалу всё сам писал и там были такие нагромождения словесные, конструкции неудоваримые. Вы не представляете, всё нужно было снова переписывать – это каждую неделю повторялось. Конечно, здесь нужна была бы парочка хороших редакторов и концепция должна быть до конца разработана. Она не была разработана до конца – так и оставался это страничный бюллетень, а хотелось бы, чтобы это было на подобии вестника какго-то. Вот я бы назвал это «Вестник инвалидного движения», а не бюллетенем. Бюллетень – это сразу градусник ассоциируется, врач Айболит в белом колпаке, бюллетень какой-то... Нет, это должен быть не бюллетень, это должен быть вестник, я не помню, что ему говорил, но менять это слово. А он вгрызся в бюллетень и

не надо, пусть останется. Знаете, среди диссидентов было очень много людей с таким консервативным подходом, они нового ничего не хотели, а мне со стороны виделось, что надо менять структуру, там должны быть какие-то обсервации, статьи отдельные. То есть, чтобы проблематика выходила за пределы узкого «стукнули по голове кого-то, а он попал в СИЗО или получил срок, или погибает и к нему никто не заходит, он брошен на произвол судьбы», все эти ужасающие факты. Естественно, об этом нужно было писать, но нужно было писать по-другому, иначе, это шире должно быть, чтобы это разные аспекты занимало нашей жизни. И связь более плотная с религиозниками, вот это тоже важно было. Не просто обращение какое-то там, а так, чтобы какие-то акции они предпринимали по поводу поддержки инвалидов – этого не было, к сожалению. Всё оставалось на личном уровне взаимоотношений. Юру все хорошо знали, любили, он был всегда честный человек, смелый и, несмотря на совё увечье инвалидности, не замечал, что у нег ног. В течении дня он мог по Москве обойти, объехать столько людей, что нормальному, с ногами, сложно было бы наверное, а он это всё проделывал. Слава ему и хвала. Царствие небесное.

В.Щ.: Смотришь вот, на повестке тогдашней, кроме Инициативной группы, до них были, конечно, попытки, но у них хотя бы получилось как можно дольше продержаться и предать гласности проблемам.

В.Р.: Да-да, Вера...

В.Щ.: Спасибо Вам за разговор, мне было очень интересно!

В.Р.: Вы тогда пришлите мне анкету. Я ещё раз говорю – столько лет прошло, я просто многое забыл, не помню. Если возникнут какие-то вопросы, запишите их коротко, если захотите ещё раз поговорить, то поговорим. Удачи!

Додаток 3.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Тема інтерв'ю: «Діяльність ІГЗП: досвід Ірми Філіппової»

Транскрипція інтерв'ю

Інформант: Філіппова Ірма Вікторівна

Інтерв'юер: Щербіна Віра Андріївна

Транскрипція: Щербіна Віра Андріївна

Вид інтерв'ю, назва файлу: аудіо-інтерв'ю.

Місце проведення: м. Київ, Деснянський р-н, вул. Закревського 13а.

Дата проведення інтерв'ю: 02.06.2020.

Присутні: Філіппова І.В. та Щербіна В.А, сторонніх осіб при записі інтерв'ю не було.

Текст інтерв'ю:

І.Ф.: Здравствуйте, Вера! Юрий Иванович Киселёв родился 26 июля 1932 г. в Москве. Сорок лет своей жизни он отдал организации движения в защиту прав инвалидов, самому движению и борьбе за создание в СССР Общества Инвалидов по типу Общества Слепых. Все годы он был несомненным лидером этого движения и оставался им до своей внезапной смерти в августе 1995 г.

Родители Юрия Ивановича были учителями. Самой верной помощницей и поддержкой в его подвижнической жизни была его мама – Елена Фадеева Воеводская-Киселёва. Отец Юрия Ивановича – Иван Александрович Киселёв скончался в 1946 г. за два года до катастрофы с сыном. Отцу было 50 лет.

В 1948 г. Юра, в свои 16 лет, попал под трамвай и лишился обеих ног – ампутация выше колена. А дальше начались годы огромных усилий для преодоления невообразимых физических и моральных страданий, годы великого мужества сына и матери. Юра с детства хорошо рисовал и лепил. Учился в ремесленном училище, а потом поступил в Московское высшее художественно-промышленное училище, бывшее Строгановское, закончил отделение металла. Его дипломная работа была отмечена на ВДНХ, он получил свидетельство как участник выставки и занял одно из призовых мест. Он был очень одарён – мог работать и скульптором, и графиком, и дизайнером, некоторое время работал в СХКБ (это специальное конструкторское художественное бюро). Потом в КДОИ (Комбинат декоративно-оформического искусства). В СХКБ надо было ходить на работу каждый день и это на тяжелых протезах выше колен, на которых стоять, не то что ходить нужно было учиться.

На протезном заводе и в мастерских по ремонту мотоколясок для инвалидов началось общение Юрия с людьми, попавшими в такую же беду, у которых те же проблемы, та же боль, те же трудности и такое же чувство незащищенности. Он увидел людей с разными увечьями. Он-то был молод, а сколько было ветеранов Отечественной войны и молодых, и

совсем не молодых. Вот было бы Общество Инвалидов, от имени которого можно было бы действовать, обращаться за помощью. Была бы организация, от имени которой можно было бы решать многие вопросы. Общество по типу Общества Слепых. Остро назрели вопросы, касающиеся лечения, качества протезирования, транспортных средств для инвалидов, и социального обеспечения. Идея создания Общества Инвалидов была не новой, но не было человека, который взялся бы за это. Юра и оказался таким человеком. Наверное, были и другие, но в нём сочетались многие качества. Он был очень деятельным, общительным, имел, к тому же, высшее образование, что было не часто среди инвалидов, имел отзывчивое сердце, чувствовал и откликался на чужую боль. А потом, как выяснилось, и организаторские способности были не заурядные, а смелости и дерзости было не занимать. Вот он и предложил провести демонстрацию перед зданием ЦК Компартии на Старой площади – демонстрацию инвалидов на мотоколясках. Такая акция показалась тогда самой действенной, так как все другие способы обращения к властям о том, что необходимо создание Общества Инвалидов, не давали результата. Во-первых, власть боялась всякой инициативу снизу и особенно с идеей какого-то нового Общества. И вообще, проблемы инвалидов хотелось как-то замять, инвалидов спрятать в то время, как позорное пятно на советском народе, которое уверенно идёт в светлое будущее – и все счастливы. А вот от такой акции трудно было бы просто отмахнуться, нельзя было её оставить незамеченной. Конечно, чтобы организовать такую демонстрацию в те годы, в 1956 г., надо было обладать смелостью, силой убеждения, личностью, за которой пошли бы люди и доверились бы человеку. Юрий Иванович безусловно обладал всеми качествами лидера.

Результатом этой демонстрации явилось то, что всех взяли на заметку – кому-то пригрозили, а самым яростным зачинщикам пообещали улучшить условия жизни, только бы они отказались даже думать о таких публичных акциях. Но до создания Общества было ещё далеко. Так как попытка создания Общества на этом этапе закончилась неудачей, надо было искать новые связи с людьми. Мысль, идея, мечта о создании Общества не оставляла Юрия Ивановича, а жизнь выводила его на новых знакомых – расширялся круг общения, а профессия художника и новые обстоятельства привели его к новым друзьям. Такими друзьями стали Арэндты. На протезном заводе Юра познакомился с Ариадной Александровной Арендт, она лишилась обеих ног в 30 лет. Это случилось за долго до знакомства с Юрой. Она и её муж Григорьев Анатолий Иванович были скульпторами. Люди творческие, открытые стали друзьями Юрия. Он часто бывал у них дома, в мастерской в Москве, а потом и на их даче. Лето они проводили в Коктебеле, в своём доме. Так и началось знакомство Юрия Ивановича с Крымом – любовь его на всю жизнь. И тут оказалось, что можно приобрести участок земли. Родилась идея – строить дом, место, куда могли бы приезжать художники, инвалиды, одним словом единомышленники и люди близкие по духу. И началась эпоха знаменитой Киселёвки, куда съезжались люди часто неугодные и неудобные властям. В эти 60-ые годы ширилась правозащитное движение – опять новые друзья. И дом Киселёва был таким островком свободы.

Мы познакомились с Юрой в 1962 г. Меня тянуло в места, овеянные памятью о Максимилиане Волошине, Марине Цветаевой. В первые же дни знакомства Юра повёл меня к Арендтам, а затем в дом-музей Волошина, познакомил меня с Марией

Степановной Волошиной. В этот вечер все гости смотрели слайды, кто-то привёз из Москвы. Мария Степанова живо участвовала, комментировала, на слайдах были какие-то общие всем знакомые. В то время, в 1962 г., дом только начинал расти, строился общими усилиями. Юра делал проект, добывал материалы, руководил и вообще был душой стройки, а не только хозяином. Стены возвышались на полметра от земли, но там уже собирались люди с гитарой, пели песни Окуджавы, Галича.

Увидев Юру впервые, меня поразило его какое-то особенное жизнелюбие, весёлость. Он разъезжал на мотоцикле, которая была тогда трёхколесной, как будто это какой-то супер-автомобиль, а у него самого нет никакой инвалидности. Потом уже, будучи его женой, я решила задать вопрос: в чём же разгадка? Ответ был прост: бытие лучше небытия. А один наш знакомый заметил, придёшь к Юрке, в комнате душно, накурено, а он сидит и хохочет. В другой раз в комнате холодно, зуб на зуб не попадает, а Юрка сидит и хохочет. Это качество и помогало ему выстоять. Качество это – любовь к жизни.

Хочу ещё добавить, что в Коктебеле Юра получал большую поддержку от Арендтов. Это общение дало ему много в его профессии и становлении личности. Будучи старше, они взяли как бы под своё крыло. Ариадна Александровна была человеком с глубокими культурными традициями и общались они как художники, это было для них очень плодотворно.

В то лето, когда мы познакомились, я тогда работала и училась, поэтому приезжала только в отпуск. Я приезжала летом, а Юра проводил там по несколько месяцев. В то время он был свободным художником, к тому же, летом съезжалось много народу, способному помочь ему в строительстве дома. Надо было и самому там быть. А мой отпуск подходил к концу, в 1962 г., мне уезжать, договорились, что в Москве встретимся. На память обменялись на прощание подарками – я получила от него морскую, бывалую тельняшку, до сих пор хранится, а он получил шёлковый платок с крупными цветами по кайме. Есть фото, где он в этом платке.

Встретившись в Москве, мы поженились в августе 1962 г. Юрий Иванович познакомил меня со своей мамой. Жили они в коммунальной квартире в центре Москвы, на Тверском бульваре, дом и сейчас стоит. С мамой мы так подружились, что стали очень близкими. Юра уезжал в Крым, а мама много мне рассказывала о семье, показывала фотографии из семейного альбома. Была она умным, нежным, добрым человеком, необыкновенной скромности и стойко переносила удары судьбы. Никогда не слышала я от неё грубого слова. Меня называла дочкой, её я всегда называла на «вы» и по имени отчеству. Она пережила сына на три месяца и умерла в том же году, 1995, осенью. Было её 96 лет, оставила она себе светлую память.

В 1975 г. наша семья распалась после рождения сына. Мы оставались друзьями, но виделись редко. Больше я общалась с Еленой Фадеевой. Она рассказывала, как много народу бывает в их доме, некоторые подолгу живут, она им очень сочувствует, в их горестях и неустройстве, но устаёт. Несколько раз были обыски, унесли мешки с бюллетенями ИГЗПИ и пишущую машинку, забрали много ещё чего. Помню Юру во время голодовки, объявленной им в знак протеста и в защиту кого-то. Не помню уже по какому поводу. Вид у него был страшный, голодовка была очень продолжительной. В комнате у него висел большой портрет Рауля Валленберга, было и много небольших

фотографий людей, находившихся в тюрьмах или ссылках в то время. Записи на обоях с их краткими биографиями и заметками о тех делах правозащитных, в которых они участвовали и за что они пострадали. Пусть и в такой форме, но напоминал всем он, кто к нему приходил, в том числе и с обыском, с кем он солидарен, о ком никогда не забывает, чтобы совесть не успокаивалась.

В 90-е годы он подружился со священником – Отцом Тихоном, у него был приход, но не в Москве, а в городе Алексине, Тульской области. Принадлежал Отец Тихон зарубежной православной Церкви, Юру причащал на дому. На мольберте в комнате у Юры стояла работа с изображением Иисуса Христа, а не икона. Юра работал над этим образом много, несколько раз возвращался, работа была выполнена в смешанной технике. По-моему, получилось очень хорошо, образ всё время немного менялся, что-то Юру не устраивало. Особо почитал Юра Святого Серафима Саровского, у него была хорошая икона. Так как деятельность Юры в защиту униженных, пострадавших и потерпевших людях знали многие и за рубежом, к нему шли поздравления и открытки отовсюду. В основном, это поздравления с христианскими праздниками. В 90-е годы он стал выезжать за границу. В Германии встречался с Фёфёловым и другими правозащитниками. Жил в Германии несколько месяцев, сделали ему там новые протезы, но ходить на них он уже не смог, возраст о себе заявлял.

Когда Юра в 1995 г. внезапно скончался, по радио в России прошла передача, было сообщено о его смерти и о том, кто это такой. Возможно, многие не знали, знали за рубежом больше, чем в России. Год спустя прошла ещё одна передача, в которой участвовали Людмила Алексеева, Алексей Смирнов, Борис Альдшулер, Александр Лаут и я. Мы тоже рассказали немножко о Юре, о его деятельности, в общем, передача получилась хорошая. Потом прошли передачи на радио «Свобода», которую провела Людмила Алексеева. Когда три года прошли со дня смерти, состоялся памятный вечер в музее Андрея Сахарова. Вёл этот вечер Валерий Абрамкин, было много выступлений, был очень хорошо оформлен зал, в котором проходила этот памятный вечер. Был стенд, посвящённый Киселёвке, много фотографий и Юрины работы, был стенд, посвящённый Строгановке, тем годам, когда Юра был студентом и правозащитником, это был ещё один стенд. В общем, был очень насыщенный и памятный, полноценный, достойный вечер.

После кончины Юрия Ивановича, ИГЗПИ продолжала работать. Замечательные энтузиасты подхватили дело Юрия Ивановича и продолжали – это Таира Фейзурахманова и её коллеги продолжали приёмы инвалидов, помогали с юридической помощью в решении их вопросов. Потом была организована энтузиасткой одной – Нелли Ивановой Саламатиной, Лига помощи инвалидам имени Юрия Киселёва, были сделаны бланки специальные с его портретом и шапкой специальной «Лига помощь инвалидам имени Юрия Киселёва». Стали мы заниматься тем, чтобы на доме, где находился Центр по правам человека, где последние годы работал Юрий Иванович, была бы мемориальная доска. Для этого потребовались письма в разные инстанции в поддержку этой идеи. Я обращалась к Елене Боннэр, к Элле Памфиловой, к Анатолию Приставкину, не помню он какой-то пост занимал, соответствующий по правам человека. Письмо было обращено в Комитет по культуре в Москве, чтобы получить разрешение на размещение этой памятной доски. И я столкнулась с тем, что люди помнят, знают, уважают его деятельность. Особенно замечательные слова о Юрии Ивановиче и его деятельности сказала Наталия

Солженицына, это были удивительные совершенно слова. Нужно было, к тому же ещё, собрать деньги. В этом многие помогли, даже зарубежная Церковь помогала в сборе средств, и Фонд Солженицына тоже участвовал и многие-многие Юрины друзья из-за границы и России. И вот эта памятная доска помещена на доме в Лученовым переулке, дом №4, где находился Центр по правам человека, состоялось торжественное открытие и это был год инвалидов во всём мире. Как раз осенью, в декабре, состоялось торжественное открытие этой мемориальной доски, а потом была написана книга Наталии Слюсаревой о Юрии Ивановиче «Хроники Киловой горки. Крым. Коктебель. Киселёвка».

Додаток 4.

Таблиця 1. Відповіді 61 особи з інвалідністю на запитання ІГЗП в анкеті:
«Що може полегшити Ваше життя?»

Варіант людини з інвалідністю:	Кількість респондентів:
Робота, працевлаштування, які дають користь суспільству та вітчизні	18
Спілкування з однодумцями, «бути серед таких, як я»	9
Здоров'я, відновлення фізичної спроможності	6
Транспорт	4
Путівка до санаторію	4
Мати хороші побутові умови існування (будинки без сходів)	4
Спеціально облаштоване місто чи табір, куди можна було б поїхати відпочити влітку	4
Важко відповісти, без відповіді	3
Підвищення пенсії, фінансова допомога	2
Телефон у будинку	2
Квартира	2
Кохана жінка	1
Дружба з ІГЗП	1
Просте людське щастя	1